

Research Paper

Postcolonial Reading of Identity in the Thought of Mohammad Mossadegh; Emphasizing the Method of DeconstructionSeyed Mostafa Taherzadeh¹ *Hadi Noori² Reza Alizadeh³

1. M.A., Department of Sociology, Faculty of Humanities, Guilan University, Rasht, Iran

2. Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran

3. Assistant Professor, Research Institute of Guilans studies, University of Guilan, Rasht, Iran

DOI: [10.22034/ipsa.2023.494](https://doi.org/10.22034/ipsa.2023.494)

Receive Date: 24 July 2023

Revise Date: 13 November 2023

Accept Date: 04 December 2023

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

Post-colonialism is considered to be a collection of researches in the field of cultural and political effects of European colonialism on colonized societies. The concept of "post" refers to the period after the beginning of colonialism, which has continued until now, and the task of post-colonialism is to investigate the factors of the continuation of colonial influence in the post-independence period, and it is considered a theory about the discourse of colonialism (Ashcroft et al., 2000: 352). This theoretical approach analyzes the colonial discourse with a critical attitude and emphasis on colonial consequences, and seeks to understand the current situation through rethinking and analyzing the past (McLean, 2009: 47). Postcolonial studies are a cultural analysis that seeks to expand theoretical structures and criticizes and protests the hegemonic way of the West regarding the attitude to issues (Yang, 2012: 14). Therefore, post-colonialism pays attention to both the objective reality and the material world and studies the specific ways of perceiving reality, culture, representation and knowledge (Gandhi, 1998: 95). Postcolonial studies show that institutionalized knowledge is always subject to forces such as colonialism, nation, political geography and history (Shome & Hegde, 2002: 104). Thus, the economic

and political dominance of the West is always seen with the formulation and creation of discourses in which the moral superiority of the European powers was confirmed without the least doubt or veiling. It was emphasized (Boyen, and Rattansi, 1990: 419).

In Iran, the influence of the West since 1800 AD started with Russian and then British military pressure. The harsh treaties of Golestan in 1813 and Turkmenchai in 1828 by Russia and the Treaty of Paris in 1830 by England were the beginnings of economic influence in Iran. Thus, military defeats led to diplomatic concessions, concessions Diplomacy led to commercial concessions, commercial concessions paved the way for economic influence, weakened the economic influence of traditional industries, and as a result severe social disturbances emerged (Abrahamian, 2008: 67-66). After the occupation of Iran at the beginning of World War II and after the fall of Reza Shah's government, the opportunity for the activity and competition of the Western powers in a new form of interference and pressure expanded, which made the signs of instability in Iran's government more obvious (Foran, 1993: 401-401).

~~The reaction of Iranians to this issue was to achieve nationalism to confront colonialism~~

*** Corresponding Author:****Seyed Mostafa Taherzadeh, M.A.****E-mail:** smtaherzadeh1373@gmail.com

and tyranny (Upton, 1960: 120). Mohammad Mossadegh, the nationalist prime minister of Iran in 1330-32, rejected the positive balance policy (Abrahamian, 1982: 177-178) and implemented the stubborn policy of negative balance in the field of foreign policy with the aim of guaranteeing the country's independence from the domination of any foreign interference as well as constitutionalism at home. You think about the country (Gaziowski, 2005: 22). The ultimate goal of this policy was complete independence in managing internal affairs and fighting against racism, colonialism and imperialism, supporting national liberation movements, and creating a just world peace and a just world economic system (Kaul, 1981: 27).

However, Mossadegh's fate was accompanied by the nationalization of Iran's oil industry and his own political downfall. Mossadegh's political fall can be understood from different angles. Mossadegh is known as a nationalist and anti-colonial leader in the dominant narrative of Iran's contemporary history. This research seeks to understand it through the lens of Mossadegh's thought. To what extent is the fall of Mossadegh's government, which was accompanied by a coup d'état and America's dominance over Iran's political and economic life, related to Mossadegh himself, his thinking and actions? Has Mossadegh unconsciously been associated with the dominant political will of colonialism? Was Mossadegh a passive resistance against colonialism or an active resistance? And finally, what was Mossadegh's idea of identity and what effect did this idea have in relation to the colonial West? In Mossadegh's thought, is "self" a factor of resistance or a reproducer of the dominant colonial discourse?

Methodology

The current research is one of the type of historical sociology, based on its nature in the field of fundamental research, and in terms of its goal, it seeks interpretation and understanding. The data collection method is also a documental one that is more useful in historical research. The main source of research is the book "Doctor Mossadegh's Letters" which is collected in two volumes. In the first volume, 553 letters and manuscripts and in the second volume 693 letters from Mossadegh, addressed to domestic and foreign natural and legal persons, have been published. Based on the qualitative approach of the research, to interpret and understand Mossadegh's thought, using purposeful sampling of letters with double opposition, they were selected and categorized into two sections, before and after the coup, to analyze the eight-stage deconstruction of David Boje and then post-colonial reading for both periods is taken.

Deconstruction is a type of text reading that tries to discover the presuppositions inside a text. This term was coined by the contemporary French philosopher Jacques Derrida with a not very clear meaning: "Deconstruction refers to a special method in reading texts whose purpose is to destabilize the focus or center of the text based on the semantic elements taken from its surroundings" (Derrida and Rorty, 2006: 31). This demeaning of the text and thus revealing the internal possibilities of the text is revealed in his famous sentence: "Nothing is outside the text" (Derrida, 1976: 233); But his meaning of text "is not limited to graphics, books, or even speech... what I call text includes all real, economic-historical, institutional-social structures and, in general, all possible sources of power" (Derrida, 1995: 168). Derrida's reading of deconstruction shows that the text is the refuge of conflicting logics that are often ignored or left out of view (Peters and Burbules, 2004: 129). Derrida shows that the text he reads is not dominated by intentional structures that express a preconceived view of the text's meaning (Derrida, 1982: 17).

Despite Derrida's denial that deconstruction is a method in his letter "To a Japanese Friend", Derrida states simply and clearly: Deconstruction is not a method and cannot become a (state) (Derrida, 1991: 273) and that it is something that occurs (Derrida, 1990: 85), some Derrida such as David Boje have gone beyond this limit, trying to systematize deconstruction and use it as a strategy for narrative criticism. Therefore, Boje in practice

goes beyond the Derridian interpretation of deconstruction goes and considers deconstruction as a kind of critical analysis method and designs the following eight-stage model for deconstructive criticism (Boje, 2008: 156):

1. Searching for binary oppositions
2. Reinterpreting the hierarchy
3. Deleted voices
4. Another side of narration
5. Negation of Plot
6. Find the exception
7. Read between the lines
8. Rearranging

Result and Discussion

The present analysis seeks to answer this question: Is Mossadegh's thought a reflection of colonial discourse or a reflection of anti-colonial resistance? What does Mossadegh's intellectual structure represent about the self and the other? The information obtained from the deconstruction of Mossadegh's text should now be combined with post-colonial reading in order to reveal the issue of colonialism and resistance in the thought of the contemporary anti-colonialist leader of Iran.

The findings of the current research show that Mossadegh is a selective leader and tries to act with active resistance in a two-way relationship with the West to combine western legalism and democracy with his native identity. According to Mossadegh, in order to get rid of the shackles of colonialism, Iranian society needs to adopt the positive side of the West, namely true democracy, in order to have an efficient political and social organization. He considers Iran's state system regressive because it holds free elections on the surface, but is actually under the influence of colonialists and prevents the formation of an independent and free state.

Although one of the tools of the domination of the colonial discourse is "otherization"; The post-colonial reading of Mossadegh's letters shows that Mossadegh reverses the process of otherization to confront the dominant colonial discourse. In other words, in the general narrative of the text, these are the native informants and the colonial states who are placed in a different position. In Mossadegh's thought, colonialism seeks economic privileges and political domination by influencing native informants. Therefore, Mossadegh has put the colonialist West and the government system (affiliated statesmen) in the same line because they are an obstacle to the Iranian independence movement. Of course, in the period before the coup, Mossadegh did not have a single image of the West and believed that by trusting the free countries of the world, including the United States, one could fight against the colonialist imperialist countries. However, as Homi Bhabha says, the presentation of the "other" as an "incomplete self" is not only a repressive or possessive act for the colonizer, but the colonized is also caught in the game of desire and fantasy - a product of the colonial context. And the result of imitating the colonizer is often a fake, vague and dark copy that becomes threatening to him. Therefore, despite his denial of the superiority of the West, Mossadegh criticizes the elements of his native culture in some cases.

Conclusion

In general, Mossadegh does not see Iran and the West as having an inherent and integrated identity. The identity of the Iranian self and the other of the West is a hybrid of both. By combining colonialism and democracy, the West has drawn its own identity and established another Iranian identity. Iranian identity is also a combination of local positive elements and colonial heritage. Therefore, the superiority of the West and the inferiority of Iran are not inherent and formed in connection with each other. Mossadegh does not equate the West with colonialism, and he does not consider Iranian society to be devoid of

elements of resistance and civilization. In Mossadegh's system of thought, "self" is identified through the imitation and blending of native culture with the desirable characteristics of the colonialist culture. With selectivity from the West, in the text of Mossadegh's letters, the Iranian political scene is represented as static and passive, which is the product of the colonial influence of foreigners and the exclusion of the people. In fact, behind the narrative of the text and the many dichotomies that exist between the colonized (Iran) and the colonialist (West), there is a general rule, which is the attempt to develop a new discourse to free oneself from the psychological constraints of colonialism. Mossadegh also criticizes the colonized for internalizing the image that the colonizers drew of them as a "subordinate" identity. Mossadegh wants the formation of a third identity and turning it into a center of resistance against the colonial discourse. Therefore, Mossadegh's thought is a reflection of the active anti-colonial resistance that takes advantage of the internal contradictions of the colonial discourse.

Keywords: Postcolonialism, Identity, Deconstruction, Mohammad Mossadegh, Colonialism

References

- Abrahamian, E. (1982). *Iran between two revolutions*, New Jersey: Princeton University Press.
- Abrahamian, E. (2008). *A history of modern Iran*. New York: Cambridge University Press.
- Ashcroft, Bill (2007). *Post-colonial Studies reader; The Key Concepts*, London: Routledge.
- Attari, Alireza (2016). "Dr. Mossadegh negative balance policy and its external reflections", *Kharazmi Chronicle - Scientific Quarterly*, 3rd year, No. 11.
- Azimi, Fakhreddin (2004). *National Sovereignty and Its Enemies*, Tehran: Negara Aftab Publications.
- Bertens, H. (2008). *The Basics, Literary Theory*, London and New York: Routledge.
- Bhabha, Homi k. (1994). *The Location of Culture*, London: Routledge.
- Bigdeli, Ali (2003). "lack of strategy and Dr. Mossadegh's failure", *Foreign Relations Quarterly*, No. 15, pp. 31-72.
- Boje, David. M. (2008). "Analysis of deconstruction", translated by Hassan Mohaddisi, *Media Quarterly*, 19th year, number 1.
- Boyne, R., & Rattansi, A. (1990). *Postmodernism and society*, Basingstoke Macmillan Education Ltd.
- Derrida, J. (1976). *Of Grammatology*, Trans. Gayatri Chakravaty Spivak, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Derrida, J. (1982). *Positions*, Translated and Annotated by Alan Bass, University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1995). *Points: Interviews, 1974-1994*, Stanford, CA.

- Derrida, Jacques (1990). 'Some Statements and Truisms about Neo-Logisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and other Small Seismisms', trans. Anne Tomiche, in *The States of 'Theory': History, Art and Critical Discourse*, ed. David Carroll, New York: Columbia University Press), pp. 63-95.
- Derrida, Jacques (1991). 'Letter to a Japanese Friend', trans. David Wood and Andrew Benjamin, in *A Derrida Reader: Between the Blinds*, ed. Peggy Kamuf, London and New York: Harvester), pp. 270-6.
- Deutscher, P. (2005). *How to read Derrida*, London: Granta Books.
- Edgar, A., & Sedgwick, P. (2008). *Cultural Theory: The Key Concepts* (2nd), London & New York: Routledge.
- Fanon, F. (1952). *Black skin, white masks*, New York: Grove Press
- Fay, Stephen & Haydon, Liam (2017). *An Analysis of Homi K. Bhabha's The Location of Culture*, London: Macat Library.
- Foran, J. (1993). *Fragile resistance: Social transformation in Iran from 1500 to the revolution*, London & New York: Routledge.
- Gandhi, L. (1998). *Postcolonial theory: A critical introduction*, London & New York: Routledge.
- Gasiorowski, Mark. J and Byrne, Malcolm (2004). *Mohammad Mossadegh and the 1953 Coup in Iran*, New York: Syracuse University Press.
- Goode, J. F. (1997). *The United States and Iran: in the shadow of Musaddiq*, New York: St. Martin's Press.
- Huddart, David (2006). *Homi K. Bhabha*, London and New York: Routledge.
- Jahangiri, Said and Taheri, Abulghasem (2019). "Mossadegh's policies and political development in Iran", *History of the Revolution*, number 5-6, pp. 93-110.
- Kapoor, I. (2008). *The postcolonial politics of development (Vol.1)*, London & New York: Routledge.
- Katouzian, Mohammad Ali (1993). *Mossadegh and the Power Struggle in Iran*, translated by Ahmad Tedin, Tehran: Rasa.
- Kaul, B. N. (1981). *New horizons of non-alignment*, New Delhi: Pulse
- Khani, Amin (2016). "Mossadegh and the Nationalization of Oil Movement", *Kharazmi Chronicle*, fourth year, number 2, pp. 89-108.
- Makki, Hossein (1985). *Dr. Mossadegh and his historical speeches in the fifth and sixth periods of Legislation*, Tehran: Javidan Publications.
- McLean, I., & McMillan, A. (2009). *The concise Oxford dictionary of politics*, Oxford University Press.

- Mills, S. (2004). *Discourse*, London & New York: Routledge.
- Morton, S. (2003). *Gayatri Chakravati Spivak*, London & New York: Routledge.
- Najafi, Akram (2017). "The image of Mossadegh in the contemporary history of Iran", *Kharazmi Chronicle*, fifth year, number 17.
- Nejati, Gholamreza (1999). *Iran's oil industry nationalization movement and the coup d'état of August 19, 1953*, Tehran: Publishing Company.
- Peters, M. A., & Burbules, N. C. (2004). *Poststructuralism and educational research*, United States; Rowman & Littlefield.
- Rahmanian, Dariush (2012). *Iran between two coups*, Tehran: Samt Organization Publishing.
- Safai, Ebrahim (1992). *The Big Mistake of Nationalizing the Oil Industry*, Tehran: Kitabsara.
- Said, E. W. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Books A Division of Random House.
- Said, E. W. (1994). *Culture and imperialism*, New York: Vintage Books A Division of Random House.
- Shahmiri, Azadeh (2009). *Postcolonial Theory and Criticism*. Tehran: Alam.
- Shome, R., & Hegde, R. S. (2002). Postcolonial approaches to communication: Charting the terrain, engaging the intersections, *Communication theory*, 12(3), 249-270.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1999). *A Critique of Postcolonial Reason: Towards a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard University Press, Print.
- Tavanaynfard, Hassan (1983). *The Imperialism of Iran's Economy*. Tehran: Aghaz.
- Turkman, Mohammad (1996). *Dr. Mossadegh's letters*. Tehran: Hezaran publishing house.
- Upton, J. M. (1960). *The History of Modern Iran: An Interpretation*, Center for Middle Eastern Studies of Harvard University.
- Vazirian, Amir Hossein (2016). "Critical analysis of selected narratives of Pahlavi supporters and supporters of Dr. Mossadegh about the event of August 19, 1953", *Politics Quarterly*, third year, number 11, 105-114.
- Young, R. J. (2003). *Postcolonialism: A very short introduction*, Oxford University Press.
- Young, R. J. (2004). *White mythologies: Writing history and the West*, London & New York: Routledge.

خوانش پسااستعماری هویت در اندیشه محمد مصدق؛ با تأکید بر روش واسازی

سید مصطفی طاهرزاده کوزانی^۱ * هادی نوری^۲ رضا علیزاده^۳

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

۲. استادیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

۳. استادیار پژوهشکده گیلان‌شناسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: [https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/CAC3701F12387D7A/2%](https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/CAC3701F12387D7A/2%20.1001.1.1735790.1402.18.3.5.6)

20.1001.1.1735790.1402.18.3.5.6

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۰۲
 تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲
 تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی: پسااستعماری، هویت، واسازی، محمد مصدق، هومی‌بابا، استعمار

محمد مصدق در روایت مسلط تاریخ معاصر ایران، به‌عنوان رهبری ملی‌گرا و استعمارستیز شناخته می‌شود. این روایت تاچه‌اندازه در ساختار فکری مصدق بازتاب می‌یابد؟ آیا اندیشه مصدق، بازتاب‌گفتمان استعمار است یا بازتاب مقاومت استعمارستیزانه؟ برای پاسخ به این پرسش از روش تحلیل واسازی متن در راستای بررسی ساختار متن نامه‌های مصدق و از نظریه پسااستعماری هومی‌بابا برای تفسیر اطلاعات به‌دست‌آمده از روش واسازی استفاده شده است. مجموعه نامه‌های مصدق در قالب دو مرحله تاریخی پیش و پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، تقسیم‌بندی و تحلیل واسازانه شده‌اند. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مصدق، ایران و غرب را دارای هویتی ذاتی و یکپارچه می‌دانست. هویت خود ایرانی و دیگری غرب، هردو، دورگه است. غرب با تلفیق استعمار و دموکراسی به ترسیم هویت خود و تأسیس هویت دیگری ایرانی پرداخته است. هویت ایرانی نیز آمیخته‌ای از عناصر مثبت بومی و میراث استعمار است؛ از این‌رو، برتری غرب یا فروتری ایران، اموری ذاتی نیستند و در پیوند با یکدیگر شکل گرفته‌اند. مصدق، غرب را با استعمار یکی نمی‌داند و جامعه ایران را نیز از عناصر مقاومت و تمدن‌عاری نمی‌پندارد. در نظام فکری مصدق، «خود» از طریق تقلید و آمیخته شدن فرهنگ بومی با ویژگی‌های مطلوب فرهنگ استعمارگر هویت می‌یابد. مصدق با گزینش‌گرایی از غرب، خواهان شکل‌گیری هویت سوم و تبدیل آن به کانون مقاومت در برابر گفتمان استعماری است.

* نویسنده مسئول:

سید مصطفی طاهرزاده

پست الکترونیک: smtaherzadeh1373@gmail.com

مقدمه

حضور استعمار در کشورهای مستعمره، حامل تأثیرات عمیقی بر هنر، سیاست، خانواده، زبان، و سایر شیوه‌های زندگی ملل مغلوب است (یانگ، ۱۳۹۱، ۱۵۲). با این همه، مردم استعمارشده در همان دوران سلطه استعمار، به شکل‌های مختلفی علیه این سلطه اقدام به مقاومت فعالانه و منفعلانه می‌کردند؛ این گونه مقاومت‌ها در پایان سده نوزدهم، به شکل فعالیت‌های منسجم سیاسی درآمد. بخش عمده سده بیستم، دربرگیرنده درگیری‌های طولانی و پیروزی نهایی مردم بخش بزرگی از جهان علیه سلطه استعماری بود (یانگ، ۱۳۹۱، ۱۱).

در ایران، تأثیر و نفوذ غرب از سال ۱۸۰۰ میلادی با فشار نظامی روسیه و سپس انگلیس آغاز شد. معاهده‌های گلستان (۱۸۱۳) و ترکمانچای (۱۸۲۸) از سوی روسیه و قرارداد پاریس (۱۸۳۰) از سوی انگلستان، آغازگر نفوذ اقتصادی در ایران بود. به این ترتیب، شکست‌های نظامی به امتیازات دیپلماتیک منجر شد، امتیازات دیپلماتیک سبب اعطای امتیاز تجاری شد، امتیازات تجاری راه‌های نفوذ اقتصادی را هموار ساخت، نفوذ اقتصادی باعث تضعیف صنایع سنتی شد و در نتیجه، آشفته‌گی‌های اجتماعی شدیدی پدید آمد (آبراهامیان، ۱۳۹۵، ۶۷-۶۶). پس از اشغال ایران در آغاز جنگ جهانی دوم و در پی سقوط حکومت رضاشاه، فرصت برای فعالیت و رقابت قدرت‌های غربی به شکلی جدید فراهم شد که نشانه بی‌ثباتی حکومت ایران بود (فوران، ۱۳۷۸، ۴۰۱-۴۰۰). این مداخله استعمارگران در راستای اجرای یکی از اهداف زیر خلاصه می‌شود: نخست، هدف سیاسی، یعنی ایجاد جای پای محکم در خاک ایران برای حفظ منافع خود؛ دوم، هدف اقتصادی، یعنی اطمینان از اینکه نفت ایران در خدمت اقتصاد خارجی با شرایط سودمندی درخواهد آمد (آپتن، ۱۳۸۰، ۱۱۹). همه این عوامل، سرگذشت و تاریخ ایران را به وضعیت یک کشور نیمه‌مستعمره تنزل داد (یانگ، ۱۳۹۱، ۶-۴).

واکنش ایرانیان به این موضوع، عبارت از دستیابی به ناسیونالیسم برای مقابله با استعمار و استبداد بود (آپتن، ۱۳۸۰، ۱۲۰). محمد مصدق، نخست‌وزیر ملی‌گرای ایران، در سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۳۰ با رد سیاست موازنه مثبت (آبراهامیان، ۱۳۷۶، ۱۷۸-۱۷۷) و اجرای سیاست سرسختانه موازنه منفی در عرصه سیاست خارجی، در پی تأمین استقلال کشور، جلوگیری از هرگونه دخالت خارجی و نیز مشروطه‌خواهی در داخل کشور بود (گازیوروسکی، ۱۳۸۴، ۲۲). هدف نهایی این سیاست، استقلال کامل در اداره امور داخلی و مبارزه با نژادپرستی، استعمار و امپریالیسم، حمایت از جنبش‌های رهایی‌بخش ملی، و ایجاد صلح عادلانه جهانی

و نظام عادلانه اقتصادی جهانی بود (کاول، ۱۳۶۵، ۲۷). براین اساس، مصدق، مخالف فرنگی مآبی و موافق ایرانی مآبی بود؛ زیرا، «وضعیت جغرافیایی و مذهب و زبان و نژاد هر قوم بر اخلاق و عادات و قوانین آن قوم مؤثر است» (مکی، ۱۳۶۴، ۱۴۲). از این رو، حفظ هویت در برابر استعمار خارجی، یکی از مهم‌ترین اهداف مورد نظر مصدق بود.

با این همه، سرنوشت مصدق با ملی شدن صنعت نفت ایران و هم‌زمان، سقوط سیاسی خود او همراه شد. سقوط سیاسی مصدق از زوایای گوناگونی قابل بررسی است. مصدق در روایت مسلط تاریخ معاصر ایران، به‌عنوان رهبری ملی‌گرا و استعمارستیز شناخته می‌شود. پژوهش حاضر، در پی فهم این موضوع از دریچه اندیشه مصدق است و می‌خواهد به این پرسش پاسخ دهد که «سقوط دولت مصدق تاجه‌اندازه به خود مصدق، تفکر، و عملکردش مربوط می‌شود؟» در این راستا، پرسش اصلی پژوهش این است که «اندیشه مصدق، بازتاب گفتمان استعمار است یا بازتاب مقاومت استعمارستیزانه؟» و پرسش‌های فرعی‌ای که به‌منظور رسیدن به هدف پژوهش، در پی پاسخ به آن خواهیم بود، عبارتند از اینکه: «آیا مصدق، ناخودآگاه با اراده سیاسی مسلط استعمار همراه شده است؟»؛ «مصدق، مقاومتی منفعلانه در برابر استعمار داشته است یا مقاومتی فعالانه؟»، «مصدق، چه تصویری از هویت داشت و این تصور چه تأثیری بر نسبت با غرب استعمارگر داشت؟» و سرانجام اینکه «در اندیشه مصدق، «خود» عامل مقاومت است یا بازتولیدکننده گفتمان مسلط استعماری؟»

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های انجام‌شده درباره محمد مصدق را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد؛ دسته نخست، بر رویه سیاسی و دوره حکومت مصدق متمرکز است. عظیمی (۱۳۸۳) رویکردی ملی‌گرایانه و موافق در مورد مصدق دارد. اف. گود (۱۳۸۲) به تحلیل روابط ایران و ایالات متحده در قرن بیستم و به‌ویژه دوران پرتلاطم دکتر مصدق پرداخته است. کاتوزیان (۱۳۷۲) مصدق را فردی ناسیونالیست و دموکرات دانسته است. بیگدلی (۱۳۸۲)، بر این نظر است که سیاست‌های مصدق، هیچ‌گونه انطباقی با نظام بین‌المللی نداشت. جهانگیری و طاهری (۱۳۹۸) بر این نظرند که مجموعه برنامه‌ها و عملکرد مصدق در دوره بیست‌و‌هشت‌ماهه نخست‌وزیری، بیشترین نزدیکی را با شاخص‌های توسعه سیاسی دارد. نجفی (۱۳۹۶) معتقد است که مصدق در جایگاه نخست‌وزیر در زمان محمدرضا شاه پهلوی، چندان هم عملکرد درستی نداشته است.

دسته دوم به جایگاه و نقش مصدق در نهضت ملی شدن صنعت نفت می‌پردازند؛ رحمانیان (۱۳۹۱) به چگونگی پیدایش ملی شدن صنعت نفت ایران و سرانجام آن تا سقوط دولت ملی مصدق با کودتای ۲۸ مرداد اشاره دارد. نجاتی (۱۳۷۸) هدف مصدق را مبارزه با استعمار و دفاع از استقلال سیاسی و اقتصادی ایران و استقرار دموکراسی و آزادی می‌داند. صفایی (۱۳۷۱) مصدق را به عدم درک سیاست متهم می‌کند. وزیریان (۱۳۹۵) بر این نظر است که خطاهای راهبردی در کنار توطئه قدرت‌های خارجی، موجب سقوط دولت مصدق شد. خانی (۱۳۹۵) به اقدامات مصدق و جبهه ملی در فرایند ملی شدن صنعت نفت و دلایل شکست این نهضت می‌پردازد.

دسته سوم، به رویدادهای منجر به کودتای ۲۸ مرداد و تأثیر مصدق بر جریان‌های ضداستعماری معطوف شده‌اند. گازیوروسکی و برن (۱۳۸۴) مقاله‌هایی درباره دولت مصدق نوشته‌اند. توانایان‌فرد (۱۳۶۲)، به بررسی خدمات اقتصادی مصدق و کوشش او برای رهایی ایران از بند استعمار پرداخته است و عطاری (۱۳۹۵)، مقابله مصدق با زیاده‌خواهی‌های قدرت‌های خارجی را رویکردی نو در سیاست می‌داند.

مرور پیشینه پژوهش‌های انجام‌شده درباره مصدق نشان می‌دهد که بیشتر پژوهشگران، رویکردی رویدادمحورانه در بررسی رفتار و عملکرد مصدق داشته‌اند. درحالی‌که پژوهش حاضر بر اندیشه خود مصدق متمرکز می‌شود و در پی این است که با بهره‌گیری از آموزه‌های نقد پسااستعماری و روش‌سازی، راه را برای خوانش دوباره اندیشه محمد مصدق باز کند. چنان‌که تاریخ‌گرایی جدید استدلال می‌کند، «متون، تجلی زمینه‌های سیاسی و فرهنگی خود هستند و زمینه‌ها را می‌توان از طریق متون تاریخی، بازیابی و دوباره کشف کرد» (فی و هیدن، ۲۰۱۷، ۶۰). به این ترتیب، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که اندیشه مصدق، هم بازتاب واقعیت سیاسی زمانه خود او است و هم خالق آن؛ بنابراین، تحلیل متن مصدق می‌تواند به تحلیل واقعیت سیاسی مصدق کمک کند.

۲. چارچوب نظری پژوهش

رویکرد پسااستعماری، دربردارنده نظریه‌های گوناگونی است که هرکدام از آن‌ها از جنبه‌های مختلفی به مطالعه استعمار پرداخته‌اند. بنا به تقسیم‌بندی میلز، این مطالعات در دو دسته کلی جای می‌گیرند (میلز، ۱۳۹۲، ۱۳۵).

1. Fay & Haydon

رویکرد نخست، به بررسی الگوهای گفتمانی شرق‌شناسانه متمرکز شده‌اند که بنیان‌گذاران آن فرانتس فانون و ادوارد سعید بوده‌اند و لوئیس پرات، رابرت یانگ، و پیتر هولم از پژوهشگران دیگر این گفتمان به‌شمار می‌آیند. فانون از سیاست استعمار در استفاده از ویژگی‌های نژادی‌ای مانند سیاه بودن برای تحقیر بومیان پرده برداشته است (اشکرافت و دیگران، ۱۳۹۵، ۱۹۸-۱۹۷). فانون در کتاب «پوست سیاه، صورتک‌های سفید» می‌گوید، وضعیت، چنان فرد استعمارزده را دربر گرفته که او همیشه در حال مقایسه کردن خود با «دیگری» سفیدپوست است (فانون، ۱۳۵۵، ۲۱۹). او بر این نظر است که فرایند استعمار به وسیله زبان انجام می‌شود. زبانی که زیر سلطه زبان استعمارگر قرار دارد و فرد استعمارزده را وادار می‌کند تا به زبان استعمارگر خود سخن بگوید (ادگار و سجویک، ۱۳۸۷، ۸۰). ادوارد سعید در کتاب «شرق‌شناسی» (۱۳۹۰) اقدام به بسط تحلیل نظام‌های گفتمانی قدرت و دانایی فوکو در جوامع غربی می‌کند. او امپریالیسم غربی را به فرهنگ غربی پیوند می‌زند که دستاورد آن، تولد «شرق‌شناسی» است: «مجموعه نظام‌مندی از «نظریه و عمل» که شرق را برمی‌سازد و باز می‌نمایاند» (سعید، ۱۳۸۲، ۱۵). مسئله مهم این است که غرب در قالب گفتمان شرق‌شناسی، شرق را به صورت دیگری نامتمدن خود بازنمایی می‌کند و از این طریق، در پی مشروعیت‌بخشی به برتری خود بر شرق است (ادگار و سجویک، ۱۳۸۷، ۱۳۹).

رویکرد دوم مطالعات پسااستعماری، ویژگی‌های الگوهای گفتمانی اندیشمندان جهان سوم در دوران پسااستعماری را مطالعه و بررسی می‌کند. گایاتری چاکراورتی اسپیواک، هومی بابا^۱ و دانیل برامبرگ از برجسته‌ترین اندیشمندان این رویکرد به‌شمار می‌آیند. این آثار، بیشتر متأثر از نظریه روانکاوی هستند تا نظریه گفتمان. در نظریه گفتمان استعماری، صورت‌بندی فوکو از گفتمان به آشکارترین شکل، به کار گرفته می‌شود؛ درحالی‌که نظریه پسااستعماری با نقد برخی مفهومی‌سازی‌های نظریه گفتمان استعماری، در راستای دستیابی به دریافت پیچیده‌تری از گفتمان، گام برمی‌دارد (میلز، ۱۳۹۲، ۱۳۶).

اسپیواک با ادغام رویکردهای مارکسیستی، پسااستعماری، و فمینیستی، بخش عمده زندگی کاری خود را صرف پرداختن به برخی آثار برجسته فلسفی و فرهنگی اروپا کرده است (شاهمیری، ۱۳۸۹، ۲۴۰-۲۳۹). اسپیواک می‌گوید، عنوان برتر و مردانه به جهان غرب و

1. Spivak
2. Bhabha

فرو دست و زنانه به جهان شرق نسبت داده می‌شود (برتس، ۱۳۹۱، ۲۵۶). او بر این نظر است که «فرو دست نمی‌تواند حرف بزند و به خود مشروعیت بدهد، مگر اینکه فرایند تبدیل خود را به سوژه در نظام نواستعماری متوقف کند» (مورتون، ۱۳۹۲، ۷۶). اکنون که فرو دست در جوامع استعمار شده، فاقد قدرت صحبت کردن است، «پس به جای او، روشنفکر است که باید سخن بگوید و از حق او دفاع کند» (اسپیواک، ۱۹۹۹، ۱۴۹). به نظر اسپواک، نه روشنفکر غربی، بلکه نخبگان بومی و متعهد، وظیفه بازنمایی فرو دست را به عهده دارند (شاهمیری، ۱۳۸۹، ۱۴۱).

هومی بابا، نظریه پرداز دانشگاهی هندی، نویسنده کتاب «موقعیت فرهنگ» (۱۹۹۴)، به عنوان یکی از متون بنیادین اندیشه پسااستعماری است. وی در آغاز این کتاب، که مجموعه‌ای از چالش‌های پیش روی مفهوم هویت است، تقسیم‌بندی بنیادینی مبنی بر «غرب» و «شرق»، یا به طور کلی تر، «دیگری» در غرب ارائه می‌دهد. منظور بابا از «دیگری»، چیزی متفاوت و اغلب پایین تر از «خود» است. بابا این شیوه‌های دوگانه مقوله‌بندی مردم (مانند غرب/شرق، متمدن/بربر) و نحوه استمرار آن‌ها را زیر سؤال می‌برد. وی هدف خود از این کار را بی‌ثبات‌سازی نشانگرهای به ظاهر باثابت هویت، مانند ملیت، جنسیت، و طبقه، و در نظر گرفتن آن‌ها به عنوان «موقعیت‌های همکاری و رقابت» برای ساخت یک خود یا جامعه بی‌ثبات و دورگه می‌داند (بابا، ۱۹۹۴، ۲). به نظر او، هویت، ماهیتی «از پیش معین، یک پیشگویی خودمحقق» ندارد (بابا، ۲۰۰۴، ۶۴). هویت‌های استعمارگران و استعمارشدگان (خواه افراد یا جامعه) ذاتاً بی‌ثبات، گسیخته، و دورگه است؛ یعنی هویت «خالص» وجود ندارد؛ زیرا، همه هویت‌ها با حضور رگه‌هایی از فرهنگ‌های گوناگون درون سوژه شکل می‌گیرند (فی و هیدن^۱، ۲۰۱۷، ۳۵). بابا برای نشان دادن بی‌ثباتی تقسیم‌بندی‌های دوتایی مانند شرق-غرب، دو مفهوم کلیدی، دورگیت^۲ و تقلید^۳ را ارائه می‌دهد.

دورگیت، به این معنا است که هویت‌ها از همه فرهنگ‌های گوناگونی تشکیل می‌شوند که با آن‌ها در تماس هستند. به همین دلیل، هیچ فرهنگ یا ملت «ناب» غربی یا شرقی نمی‌تواند وجود داشته باشد. دوسویگی بنیادین گفتمان‌ها و هویت‌های استعماری به ظاهر باثبات و منسجم، سبب ایجاد فضاهایی برای مقاومت محلی در برابر اقتدار استعماری می‌شود. او به

1. Fay & Hayden
2. Hybridity
3. Mimicry

دورگیت فرهنگی مشهود در بسیاری از متون استعماری و پسااستعماری اشاره می‌کند و نشان می‌دهد که بررسی تناقض‌های درون روایت‌ها یا توصیف‌های متنی می‌تواند به مثابه ابزاری برای مقاومت در برابر بازنمایی نادرست مردمان استعمارشده عمل کند (فی و هیدن، ۲۰۱۷، ۳۲). به نظر بابا، «دورگیت فرهنگی و تاریخی جهان پسااستعماری به عنوان نقطه عزیمت پارادایمی در نظر گرفته می‌شود» (بابا، ۲۰۰۴، ۲۱). به این ترتیب، هومی بابا تقابل‌های برساخته از شرق و غرب و سیاه‌وسفید را رنگ‌باخته می‌داند و با طرح دورگیت در حوزه تصادم فرهنگ‌ها و هویت‌ها، ایده سیالیت و تفاوت فرهنگ‌ها را ارائه می‌دهد که در آن، مرزبندی سنتی میان فرهنگ‌ها برداشته شده و تعامل بین فرهنگ‌ها حاکم است (مورگیلبرت، ۱۳۸۶، ۵۴-۵۳).

تقلید، روشی است که در آن یک فرد یا گروه، اندیشه‌ای را از فرهنگ دیگر می‌پذیرد، اما زمانی که یک گروه، از فرهنگ دیگری برای تأکید دوباره بر اندیشه‌های خود استفاده می‌کند، به یک راهبرد مقاومت تبدیل می‌شود؛ زیرا تقلید به تمسخر فرهنگ استعماری تبدیل می‌شود. مقاومت است، چون زبانی که استعمار بر آن تکیه می‌کند، تضعیف می‌شود (بابا، ۱۹۹۴، ۹۳-۸۵). هومی بابا در مقاله «درباره انسان و تقلید» می‌گوید، مأموریت متمدن‌سازی به جای تولید تقلیدی کنترل‌شده یا واکنشی مدیریت‌شده از جانب فرد بومی، سبب بروز پاسخ می‌شود؛ نگاهی تهدیدآمیز و پژواکی معوج و آزارنده (کاپور، ۱۳۹۹، ۳۵)؛ بنابراین، تقلید، سلاح موذیانة مدنیت ضد استعماری، و آمیزه دووجهی احترام و نافرمانی نیز هست و پاسخ سوژه استعمارشده به فرایند تقلید، پاسخی دوپهلوست که جنبه‌هایی از ناخودآگاه خویش را نیز به همراه دارد (گانندی، ۱۳۸۸، ۱۹۴).

سهم اصلی بابا، بی‌ثبات‌سازی هر دو اصطلاح و ایجاد سنت فکری «بازجویی «هویت» به جای ادعای منزه‌بودگی آن بود (بابا، ۲۰۰۳، ۷۵). کتاب هومی بابا به شیوه‌های مختلف، درصدد به‌چالش کشیدن روایت کلاسیک استعمارگر مبنی بر ذات متفاوت و برتر استعمارگران نسبت به ساکنان اصلی مستعمراتشان است. درحالی‌که استعمارگران، رگه‌هایی از «دیگران» بسیار در خود دارند که سبب تضعیف ادعای پاکی و برتری آنان می‌شود. گفتمان استعمارگر می‌کوشد هویت خود را به استعمارشده تحمیل کرده و هویت استعمارشده را به حاشیه براند. در دیدگاه هومی بابا، رابطه استعمارگر و استعمارشده، به معنای حذف هویت استعمارشده، چیرگی یکسویه، و نظارت یکجانبه نیست. در جریان استعمار، نگاه مراقبتی از بالا به نگاه خیره جابه‌جاشونده و انضباط‌یافته تبدیل می‌شود که مشاهده‌گر را در جایگاه مشاهده‌شونده نیز قرار می‌دهد (بابا، ۱۹۹۴، ۸۹). درحالی‌که سعید بر ایجاد تفاوت از طریق تضادهای دوتایی میان

شرق و غرب تأکید دارد، بابا، نقاط تشابه بین استعمارگران و استعمارشدگان و ایجاد شکل‌های جدیدی از گفتمان دورگه را مورد توجه قرار می‌دهد (کریس و هریسون، ۱۳۸۶، ۲۷۵). در این فضای متقابل که اقتصاد، استعمارگر و استعمارشده را «به یکدیگر پیوند داده است» (هادارت^۱، ۲۰۰۶، ۴۶)، قلمروی در خط مرزی بین این فرهنگ‌ها وجود دارد که بابا به آن بینابین یا درآستانه‌بودگی می‌گوید. به نظر بابا «در آستانه بودن» همانند راه‌پله‌ای است که مفهوم هویت، درون آن در حال حرکت بین بالا و پایین، نژاد، و رنگین‌پوست و سفیدپوست است (بابا، ۱۹۹۴، ۵). او در مقاله «فضای سوم» (۱۹۹۱) می‌گوید، دورگیت، فضای سوم توانایی است که می‌تواند یک موقعیت سوم بیافریند. بابا با توجه به «مرز فرهنگ‌ها» و آنچه «درمیان آن‌ها» پدید می‌آید، آن را «در آستانه بودن» به معنای آنچه در مرزها رخ می‌دهد» می‌نامد (بابا، ۱۹۹۴، ۸۵). «درمیان»، فضایی سیال، مبهم، و نامعین است (اسکورچ^۲، ۲۰۱۳، ۶۹).

نوآوری کار بابا، ارتباط دادن دو موضوع با یکدیگر است: (۱) ارائه مجموعه مفاهیمی برای خوانش متون استعماری و پسااستعماری؛ (۲) شرح اینکه چگونه غرب با ایجاد «دوگانگی»‌ها سبب رنج شرق می‌شود. این دوگانگی‌ها، قدرت غرب را برای شرح هویت خود و توجیه تصویر عقلانی آن نشان می‌دهد (هادارت، ۲۰۰۶، ۲-۱). به نظر سارا میتلند^۳، «دورگیت — مفاهیم مرتبط با آن، یعنی «فضای سوم» و «دربین‌بودگی» — به عنوان زبان مخالف برساخت‌شدگی هویت ملی مرتبط با محیط‌های استعماری رواج چشمگیری یافته است. خلق این «زبان مخالف»، دستاورد اصلی موقعیت فرهنگ است» (میتلند، ۲۰۱۵، ۹-۱). بابا از فرهنگ، به ویژه ادبیات، به عنوان شاهدهی برای اندیشه خود استفاده می‌کند و با این کار، او راهی به خواننده برای کاربست نظریه‌های خود در طیفی از متون ادبی، خواه پسااستعماری یا غیراستعماری نشان می‌دهد (فی و هیدن، ۲۰۱۷، ۱۲).

در مجموع، خوانش پسااستعماری در این پژوهش نه به مثابه چارچوب نظری، بلکه برای تفسیر نظری خوانش و اساسی انجام می‌شود. دلیل کاربست روش و اساسی برای تفسیر پسااستعماری مکاتبات محمد مصدق این است که مطالعات پسااستعماری در ادامه نقد

1. Huddart
2. Schorch
3. Maitland

پس‌اساخت‌گرایی فرانسوی به‌وجود آمد که اهمیت نظام‌های دانش اروپایی و رابطه آن با استعمار را مطرح کرد (یانگ، ۱۳۹۰، ۹۰).

۳. روش پژوهش

در این پژوهش از روش «واسازی» برای تفسیر مکاتبات محمد مصدق استفاده شده است. واسازی، نوعی خوانش متن است که در آن تلاش می‌شود، پیش‌فرض‌های داخل یک متن، کشف شود. این اصطلاح را فیلسوف معاصر فرانسوی، ژاک دریدا با مفهومی نه‌چندان صریح بر ساخت: «واسازی به روش خاصی در قرائت متون گفته می‌شود که هدف آن، متزلزل کردن کانون یا مرکز متن بر پایه عناصر معناشناختی برگرفته از پیرامون آن است» (دریدا و رورتی، ۱۳۸۵، ۳۱). این معنازدایی از متن و در نتیجه، مشخص کردن امکانات درونی متن، در جمله معروف او آشکار می‌شود: «هیچ چیز بیرون از متن نیست» (دریدا، ۱۹۷۶، ۲۳۳). اما مراد او از متن «محدود به گرافیک، کتاب، یا حتی گفتار نمی‌شود... آنچه وی متن می‌نامد، دربرگیرنده همه ساختارهای واقعی، اقتصادی-تاریخی، نهادی-اجتماعی، و در مجموع، همه مراجع قدرت ممکن است» (دریدا، ۱۹۹۵، ۱۶۸). خوانش دریدا از واسازی نشان می‌دهد که متن، پناهگاه منطق‌های متضادی است که اغلب، نادیده انگاشته شده یا از نظر دور مانده است (پیترز و بوربولس، ۱۳۹۶، ۱۲۹). دریدا نشان می‌دهد که متنی که می‌خواند، زیر سلطه ساختارهای قصدی نیست که دیدگاهی از پیش آماده در مورد معنای متن بیان می‌کنند. بر همین اساس، دریدا در کتاب «مواضع» با مفهوم کتاب مخالفت می‌کند و به جای آن از نوشتاری سخن می‌گوید که در یک چارچوب بسته و از پیش معین (شامل مقدمه، بدنه اصلی متن، و نتیجه‌گیری) شکل نگرفته است (دریدا، ۱۳۸۱، ۱۷).

دریدا می‌کوشد نشان دهد که متون و مباحث کاملاً آشنا برای ما، سرشار از اندوخته‌های پنهان و غیرمنتظره، نقاط مقاومت، دیالوگ‌ها، و بدیل‌های درونی هستند. او با در نظر داشتن این موارد، فهم ما را از منابع دردسترس و امور آشنا، واژگون می‌سازد (دویچر، ۱۳۹۳، ۱۴). در حقیقت، «واسازی، ابزاری را برای دگرگون کردن فهم ما از ایده‌هایی که از گذشته به ارث برده‌ایم و اکنون بر ما تأثیر می‌گذارند، فراهم می‌کند» (دویچر، ۱۳۹۳، ۳۸-۳۷). یک واسازی موفق، سبب دگرگون شدن متن می‌شود و متن را هرچه بیشتر برای ما بیگانه می‌کند. واسازی در

1. Derrida

مقام راهبردی تحلیلی به‌گونه‌ای نظام‌مند، شیوه‌های گوناگون تفسیر یک متن را آشکار می‌کند و «قادر است مفروضات ایدئولوژیک را برملا سازد؛ به‌گونه‌ای که به‌ویژه علایق سرکوب‌شده اعضای گروه‌های محروم‌شده از قدرت و حاشیه‌ای را در نظر بگیرد» (مارتین، ۱۹۹۰، ۳۴۰).

باوجود انکار روش بودن واسازی توسط دریدا (دریدا در نامه‌اش «به یک دوست ژاپنی»، به‌سادگی و آشکارا اظهار می‌دارد: واسازی، یک روش نیست و نمی‌تواند به یک (وضعیت) تبدیل شود (دریدا، ۱۹۹۱، ۲۷۳)؛ بلکه چیزی است که رخ می‌دهد (دریدا، ۱۹۹۰، ۸۵)، برخی از پیروان دریدا مانند دیوید بوژه، از این حد فراتر رفته و در پی نظام‌مندسازی واسازی و استفاده از آن به‌عنوان یک راهبرد برای نقد روایت بوده‌اند؛ بنابراین، بوژه در عمل، از تعبیر دریدایی واسازی فراتر می‌رود و واسازی را به‌عنوان نوعی روش تحلیل انتقادی در نظر می‌گیرد و الگوی هشت‌مرحله‌ای زیر را برای نقد واسازانه طراحی می‌کند (بوژه، ۱۳۸۷، ۱۵۶):

• جست‌وجوی تقابل‌های دوتایی: در مرحله نخست، باید «فهرستی از تعابیر دوقطبی و دوجهی‌های مورد استفاده در حکایت بسازید. این فهرست، اصطلاحاتی که حتی تنها یک جنبه‌شان ذکر شده باشد را نیز دربر می‌گیرد» (بوژه، ۱۳۸۷، ۸۳)؛

• بازتفسیر سلسله‌مراتب: در مرحله دوم، «یک روایت، یک تفسیر یا سلسله‌مراتبی از یک رویداد از نظرگاه خاصی است. روایت، معمولاً شکل‌هایی از تفکر سلسله‌مراتبی را با خود دارد. سلسله‌مراتب را تشریح و تفسیر کنید (به‌عنوان مثال، اینکه در واژه‌های دوگانه چگونه یکی بر دیگری مسلط است) به‌گونه‌ای که شما بتوانید برتری آن را بفهمید» (بوژه، ۱۳۸۷، ۸۳)؛

• صداهای حذف‌شده: در این بخش، پژوهشگر باید «اقتدار تک‌صدایی را نفی کند. مراکز روایی، سبب طرد حاشیه می‌شوند. چه صداهایی در این حکایت ابراز نشده باقی مانده‌اند؟ کدام صداها نسبت به صداهای دیگر، فرودست تلقی شده‌اند» (بوژه، ۱۳۸۷، ۸۳)؛

• سوپیه دیگر روایت: در این مرحله، پژوهشگر باید سلسله‌مراتب اصلی بین اصطلاح مرکزی و حاشیه‌ای دوگانگی را با فهرست کردن تنوع‌ها و تفاوت‌های ظریف و جلوه‌های هر اصطلاح، واژگون کند. بوژه آن را «صداهای یاغی» نام نهاده است: صدابخشی به دیدگاه‌های حاشیه‌ای. اینکه «چگونه روایت مرکزگرای نویسنده، خود را واسازی می‌کند. نویسنده معمولاً سرنخ‌ها و ردپاهایی از سلسله‌مراتب و موارد نقض یا واژگونه‌های خود را پدید می‌آورد؛ چون واسازی در خود متن رخ می‌دهد و پژوهشگر چیزی را به متن تحمیل نمی‌کند» (بوژه، ۱۳۸۷، ۸۹)؛

• نفی پیرنگ: «حکایت‌ها، پیرنگ‌ها، نسخه‌ها، سناریوها، دستورالعمل‌ها، و اخلاقیاتی دارند. با اینکه در پیش‌روایت، پیرنگ‌ها با هم سازگار نیستند، عدم توافقی بر سر اینکه کدام پیرنگ اولویت دارد، وجود دارد. پیرنگ‌ها همچنین، نظریه‌ای درباره‌ی علیت را منتقل می‌کنند. پیرنگ‌های شناخته‌شده از زمان افلاطون به این سو عبارتند از: رمانتیک، تراژیک، کمدی، و طنز» (بوژه، ۱۳۸۷، ۹۰). در این بخش باید پیرنگ روایت را تغییر داد؛ به‌عنوان مثال، از رمانتیک به تراژدی یا از کمدی به طنز؛

• استثنا را بیابید: در این بخش، پژوهشگر به دنبال استثنا است که قاعده را نقض می‌کند و با دستورالعمل یا اخلاقیات حکایت، همساز نیست و به‌نحوی از محدودیت‌های اصول مبنایی می‌گریزد. همواره استثناهایی وجود دارند. «این استثناها می‌توانند در بافت موقعیت حکایت‌شده جای داده شوند، یعنی در ناحیه بینامتنی حکایت‌های دیگر» (بوژه، ۱۳۸۷، ۹۰)؛

• بین خطوط را بخوانید: در این مرحله باید «آنچه را که گفته نشده است، ردگیری کنید. علائم راهنما و هشداردهنده را ردگیری کنید. جاهای خالی را پر کنید. آنچه را برای کامل کردن ضروری است، اضافه کنید. آنچه را به‌صورت علائم آمده و آنجا که افراد از طریق خاموش ماندن مقاومت می‌کنند را ردگیری کنید» (بوژه، ۱۳۸۷، ۹۱). این خوانش بین خطوط، راهی برای واسازی نیروهای سرکوبگر است؛

• بازسامان‌دهی: در گام آخر، «وظیفه‌ی ایجابی، تغییر سلسله‌مراتب دوگانگی در روایت است؛ یعنی روایت را دوباره روایت کنیم و نشان دهیم که روایت چگونه می‌تواند بازی آزاد تقابل‌های دوتایی در ورای سلسله‌مراتب شود» (بوژه، ۱۳۸۷، ۹۲).

۴. یافته‌های پژوهش

داده‌های پژوهش حاضر از طریق واسازی نامه‌های به‌جامانده از مصدق استخراج شده است. منبع اصلی تحقیق، کتاب «نامه‌های دکتر مصدق» (۱۳۷۵) است که در دو جلد گردآوری شده است. در جلد نخست، تعداد ۵۵۳ نامه و دستخط و در جلد دوم، ۶۹۳ نامه مصدق خطاب به اشخاص حقیقی و حقوقی داخلی و خارجی به چاپ رسیده است. نخستین نامه این مجموعه، در تاریخ ۱۸ تیر ۱۲۸۸ و آخرین نامه، در اسفند ۱۳۴۵، چند روز پیش از درگذشت مصدق، نوشته شده است. طیف وسیعی از افراد و شخصیت‌ها، مخاطب این نامه‌ها بوده‌اند؛ از جمله: اعضای خانواده، دوستان، دولتمردان داخلی و خارجی، عالمان دینی،

مطبوعات، و... نامه‌های موردبررسی به دو بخش تقسیم شدند؛ در بخش نخست به نامه‌هایی پرداخته می‌شود که از دوره قاجار تا پیش از کودتای ۲۸ مرداد نوشته شده‌اند و در بخش دوم، نامه‌های دوره پساکودتا تحلیل شده است.

۱-۴. واسازی نامه‌های دوره پیشاکودتا

۱-۱-۴. یافتن تقابلهای دوتایی

جدول شماره (۱). خصوصیات سلسله‌مراتب دوره پیشاکودتا

شماره نامه	تقابل‌های دوتایی یافت‌شده از نامه‌ها	جلد
۱-۱۵	پادشاه	۱
۱۶-۲۳-۲۴	حکام محلی	۱
۲۶-۲۹-۳۰-۳۳-۳۴-۳۷	عرق دینی	۱
۱/۲۶۹-۲/۲۳۱-۲۵۷	اصلاح‌طلبی	۱-۲
۶۹-۷۱	بازار آزاد	۱
۱/۹۴-۲/۸۶-۹۵	آزادی‌خواه	۱-۲
۷۸	مشارکت مدنی	۱
۵۷-۶۵	انتخابات مجلس	۱
۱/۷۲-۹۴-۲/۸۶-۹۵	انتخابات آزاد	۱
۱/۷۲-۸۲-۹۴-۱۵۸-۲/۹۰	مجلس مردمی	۱-۲
۷۴	اصول‌گرا	۱
۱-۵۷-۷۸/۲-۳۱-۹۰	میهن‌پرستی	۱-۲
۱/۷۸-۹۴-۲۲۶-۲/۸۷	دموکراسی	۱-۲
۱۱۵-۱۳۸-۱۴۹-۱۶۳-۱۶۸	شرکت ملی نفت	۱
۱۶۸-۳۰۰-۱۷۷	دولت‌های آزاد	۱
۲۰۳-۲۱۷-۳۰۰	ایران	۱
۲۹۴	حق‌طلب	۱
۱/۲۶۷-۲/۲۱۰	دولت مستقل	۱-۲

۲-۱-۴. بازتفسیر سلسله‌مراتب تقابلهای

● پادشاه/بندگان: در نامه‌های مصدق در دوران حکومت قاجار، سلسله‌مراتب فرادست و فرودست به‌وضوح نمایان است. مصدق خطاب به احمدشاه می‌نویسد: «... استدعا دارم در موقعی که مقتضی دانند، مراتب غلامی و چاکری فدوی را به‌عرض برسانند» (جلد ۱، شماره ۱). این درحالی است که این مورد در دوره‌های بعد، کم‌رنگ می‌شود. رویه سیاسی مصدق در مورد پهلوی اول و دوم متفاوت است و در ادبیات او نوعی مقاومت دیده می‌شود. مصدق به

محمدرضا شاه می‌نویسد: «... کسی منکر نیست که دورهٔ دیکتاتوری، کارهای خوب نشده، لیکن چون قائم به وجود یک فرد و هر فردی زوال‌پذیر است» (جلد ۲، شماره ۸۷)؛ بنابراین، در مورد پهلوی اول و دوم، مصدق از موضع سلطه‌پذیری دورهٔ احمدشاه خارج شده و ادبیاتش جایگاه مقاومت پیدا می‌کند؛ از این رو، پادشاه (دورهٔ احمدشاه) موقعیتی فرادست در سلسله‌مراتب این تقابل دارد؛

• تقابل حاکم محلی/ دولت مرکزی: مصدق، هنگامی که والی فارس و آذربایجان بود، همواره سیاست‌های دولت مرکزی را نامعقول می‌دانست: «سیاست فارس، تابع سیاست ایران و سیاست ایران، مطیع سیاست یک جماعتی از اهل دنیا است؛ ولی سیاست ارادتمند، مطیع وجدان خود است... افسوس که پیش‌بینی‌های بنده مانع شد از اینکه خود را مطیع احکام مرکز نمایم» (جلد ۱، شماره ۱۶)؛ بنابراین، فرادستی حاکم محلی در این تقابل مشاهده می‌شود؛

• تعصب دینی/ بی‌دینی: مصدق با اینکه دانش آموختهٔ رشتهٔ حقوق در سوئیس بود، می‌کوشید به‌عنوان یک مسلمان، روایت جدیدی از قوانین و شریعت ارائه دهد: «با کمک فکری و معاضدت بعضی از آقایان حجج اسلام ایام‌الله بقائم، کتابی به‌عنوان وصیت و مدارک حقوق اسلامی به زبان فرانسه تألیف کرده‌ام و مزایای قوانین شریعت احمدی را مطابق مذهب جعفری علیه به سایر ادیان با فلسفهٔ عالی در اروپا انتشار داده‌ام» (جلد ۱، شماره ۲۰). مصدق، خطاب به نوری سعید می‌نویسد: «امیدوارم با هدایت جناب و سایر پیشوایان دینی مسلمین، شاهراه نجات را پیموده و به مقامی که شایستهٔ پیروان قرآن است، نائل شوند» (جلد ۱، شماره ۲۶۰). به این ترتیب، تعصب دینی، جایگاهی فرادست دارد؛

• اصلاح‌طلبی/ محافظه‌کاری: به‌زعم مصدق، دولت برای حفظ مصالح و منافع کشور، ناگزیر است در راستای زمینه‌سازی برای شروع اصلاحات اساسی در بخش‌های مختلف کشور، تصمیماتی بگیرد: «اگر اصلاحاتی در داخل کشور صورت نگیرد و سازمان‌های اداری به نفع سعادت مملکت جرح و تعدیل نشود... چگونه می‌توان با چشم امیدوار به آینده نگاه کرد؟» (جلد ۲، شماره ۲۳۱)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با اصلاح‌طلبی است.

• بازار آزاد/ بازار دولتی: در نامه‌هایی که مصدق در دورهٔ نمایندگی مجلس برای اتاق بازرگانی تهران فرستاده، بر لزوم ایجاد سازوکاری مناسب در راستای انحصارشکنی دولتی در

بازار تأکید شده است: «وجود رقابت آزاد، عامل مؤثر برای اعاده اوضاع به حال عادی و استقرار موازنه بین عرضه و تقاضا و تقلیل هزینه زندگی می‌باشد» (جلد ۱، شماره ۶۹)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، اقتصاد آزاد موقعیتی فرادست دارد؛

• مشارکت سیاسی / انفعال سیاسی: به نظر مصدق، عده‌ای طبقات و صنوف مختلف کشور را به دلایلی دعوت به سکوت می‌کنند؛ در حالی که بدون حضور مردم، حق حاکمیت ملت، پامال و جامعه از دموکراسی ناامید می‌شود: «اینکه دانشجویان فقط درس بخوانند و کشاورزان مشغول زراعت باشند،... و احزاب سیاسی هم فقط افراد خود را وارد ادارات کنند... {تا} صحنه سیاست ایران برای آن دسته از مردمی که خادم اجنبی هستند، فُرق نموده تا آن‌ها بتوانند از عهده انجام وظایف خود برآیند» (جلد ۱، شماره ۷۸). در این تقابل، فرادستی با مشارکت مدنی است که شرایط را برای ایجاد دموکراسی فراهم می‌کند؛

• آزادی‌خواه/ عامل استعمار: مصدق بر ضرورت ایستادگی آزادی‌خواهان در مقابل عمال استعمار داخلی و خارجی تأکید می‌کند: «وضع وخیم اقتصادی ایران از زمان جنگ جهانی دوم شروع شده که... عمال استعمار نگذاشتند که ما با استفاده از منابع داخلی خودمان که اهم آن عایدات نفت است، خرابی‌های خودمان را ترمیم کنیم» (جلد ۱، شماره ۲۱۷)؛ بنابراین، آزادی‌خواه در موقعیتی فرادست قرار دارد؛

• انتخابات آزاد/ انتخابات فرمایشی: مصدق بر این نظر بود که «عدم اجرای شرایط اولیه صحت انتخابات، عمل ساختگی عمال دولت به نام انتخابات را از درجه اعتبار انداخته؛ به طوری که نمی‌شود به این صورت‌سازی‌ها، عنوان انتخابات اطلاق نمود» (جلد ۱، شماره ۹۴) و در جایی دیگر می‌گوید: «اعلی‌حضرتا! آزادی انتخابات تنها در نفع مردم نیست، بلکه در نفع پادشاه و دولت هم هست... دوی درد ایران، آزادی انتخاب است» (جلد ۲، شماره ۸۶)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با انتخابات آزاد است؛

• مجلس مردمی / مجلس دولتی: از نگاه مصدق، تنها راه نجات ایران و دوام استقلال کشور، اجرای اصول کامل مشروطیت و انتخاب مجلس مردمی است: «نماینده مردم هر که باشد، بهتر از نماینده دولت است؛ ولو اینکه نماینده مردم عادی و بی‌خبر باشد» (جلد ۱، شماره ۹۴) و در جایی دیگر بیان می‌کند: «اگر برای ایران، دوام حیات مستقلى آرزو می‌شود، فقط به وسیله مجلس ملی مرکب از نمایندگان حقیقی ملت که تحت تأثیر هیچ عامل و هیچ قصد و غرضی واقع نگردند، ممکن خواهد بود و بس» (جلد ۲، شماره ۹۰)؛ به این ترتیب، در

این تقابل، فرادستی با مجلس مردمی است؛

• اصولگرا/ منفعت‌گرا: به‌زعم مصدق، در هیئت حاکمه دو گروه از هم متمایز هستند. گروه نخست: «از اوضاع، طوری انتقاد می‌کند که به هیچ‌کس برنخورد و از قبول هر کاری که در عمل کوچک‌ترین لطمه به حیثیات ظاهری او وارد کند، خودداری می‌کند» (جلد ۱، شماره ۷۴). در مقابل، خادمان صدیق، «کسانی که از نظر مصالح عمومی، خود را مواجه با هر مشکلی می‌کنند و از هیچ ناسزا و بدی، حتی ضرب‌وشتم و مرگ باک ندارند» (جلد ۱، شماره ۷۴). در این تقابل، فرادستی اصولگرا مشاهده می‌شود؛

• میهن‌دوستی/ خودپرستی: مصدق در ستایش میهن‌دوستی، آن را در مقابل خودپرستی توصیف می‌کند: «ایرانی به‌دنیا آمده و ایرانی از دنیا می‌روم و به هیچ‌یک از سیاست‌ها بستگی ندارم» (جلد ۱، شماره ۷۸). در مقابل می‌گوید: «برای ایران و ایرانی... ذره‌ای تغافل و خودپرستی یا اشتباه و خودپسندی، مایه خسارات و زیان‌های بس عظیم خواهد شد» (جلد ۲، شماره ۹۰)؛ بنابراین، در این تقابل، فرادستی با میهن‌دوستی است؛

• دموکراسی/ دیکتاتوری: به‌نظر مصدق: «نجات کشور ما منحصرراً در ایمان به دموکراسی حقیقی و ایجاد حکومت واقعی مردم بر مردم است» (جلد ۱، شماره ۹۴). او خطاب به محمدرضاشاه می‌نویسد: «اعلیحضرت به حفظ قانون اساسی سوگند یاد فرموده‌اید؛ مردم هم غیر از آزادی و حق مشروعی که قانون اساسی به آن‌ها می‌دهد، چیزی نمی‌خواهند» (جلد ۲، شماره ۸۷)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، دموکراسی موقعیتی فرادست دارد؛

• شرکت ملی نفت/ کمپانی خارجی نفت: به‌نظر مصدق، هدف اصلی نهضت ملی شدن نفت، خارج کردن ایران از تحت‌الحمایگی بیگانه است: «همواره کمپانی سعی می‌کرد با محدود کردن درآمد، ما را همیشه در فشار مالی نگه داشته و اداره امور ما را طوری مختل نماید که همیشه مجبور باشیم دست خود را دراز کنیم و آنچه به ما تحمیل کند، تمکین نماییم» (جلد ۱، شماره ۱۶۸)؛ بنابراین، در این تقابل، فرادستی شرکت ملی نفت ملاحظه می‌شود؛

• دولت‌های آزاد/ دولت‌های امپریالیستی: مصدق در جریان ملی شدن صنعت نفت، برای پیروز شدن در مقابل انگلیس، در پی جلب حمایت کشورهای آزاد به‌زعم خود، و به‌ویژه آمریکا، بود: «یقین دارم که دولت‌های آزاد جهان و خصوصاً دولت دوست ما آمریکا، در این موضوع مهم از معاضدت به آمال ملی ایران، خودداری نخواهند کرد» (جلد ۱، شماره ۱۷۷). مصدق، خطاب به ترومن می‌نویسد: «ملت و دولت ایران همواره کشورهای متحد آمریکا را

دوست صمیمی و خیرخواه خود می‌دانند و به این دوستی مستظهرند...» (جلد ۱، شماره ۱۶۸). در این تقابل، فرادستی با دولت‌های آزاد است که ایستادگی در مقابل استعمار را ممکن می‌کنند؛

• ایران/ انگلیس: مصدق بیش از هر چیزی، مخالف سیاست به‌زعم او استعماری انگلیس در ایران بود: «ایران، گرفتار مضایق مالی و دسایس سیاسی شرکت سابق نفت و دولت انگلستان بوده که با تمام وسایل تبلیغاتی و دیپلماسی، موانع غیرقانونی بر سر راه فروش نفت ایران ایجاد کرده است» (جلد ۱، شماره ۳۰۰). درجایی دیگر «دولت انگلیس که در این مدت حسن نیت دولت ایران را ضعف تلقی کرده و مداراهای ما را با اقدامات تهدیدآمیز از قبیل اعزام کشتی‌های جنگی به مجاورت آب‌های ساحلی ایران و افزایش فشارهای اقتصادی... جواب می‌داد» (جلد ۱، شماره ۲۱۷)؛ بنابراین، در این تقابل، فرادستی انگلیس ملاحظه می‌شود؛

• حق‌طلب/ استعمارطلب: از نگاه مصدق، جهاد و حق‌طلبی می‌تواند در مبارزه با استعمار راهگشا باشد: «زیرا، برای گستردن عدل و نصفت در جهان که غایت آمال بشری است، هیچ وسیله‌ای جز قیام و جهاد ملت‌های ضعیف و ستم‌دیده در برابر جور و بیداد دولت‌های استعمارطلب وجود ندارد» (جلد ۱، شماره ۲۹۴)؛ به این ترتیب، در این تقابل، فرادستی با حق‌طلب است؛

• دولت مستقل/ دولت وابسته: برای مصدق، استعمار و سلطه بیگانه بر کشور، ناپذیرفتنی است: «یکی از هدف‌های اساسی سیاست خارجی دولت اینجانب، همراهی و کمک به ممالکی است که برای حفظ استقلال و حاکمیت خود، مجاهده می‌نمایند» (جلد ۱، شماره ۲۶۷)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، دولت مستقل، موقعیتی فرادست دارد.

۳-۱-۴. صداهای حذف‌شده

در این بخش، به صداهای حاشیه‌ای پرداخته می‌شود که در مرکز روایی مصدق قرار نگرفته و به‌گونه‌ای خاموش یا فرودست بیان شده‌اند. اصلی‌ترین صدای خاموش در این روایت را می‌توان غرب‌گرایی در مقابل ملی‌گرایی دانست. به بیان روشن‌تر، در نامه‌های مصدق، ملی‌گرایی در مرکز قرار دارد و غرب‌گرایی به حاشیه رانده شده است. غرب‌گرایان و طرفداران ارتباط با غرب، فرودست و نمادی از استعمارپذیری بازنمایی می‌شوند. منفعت‌طلبانی که در پی مصالح شخصی خود هستند و در برابر حضور خارجی موضع‌گیری نمی‌کنند، به‌عنوان

استعمارپذیر و غرب‌گرا بازنمایی می‌شوند: «آقایانی که در مجلس شورای ملی، اقلیت مشتت دارید، سکوت نکنید که برخلاف مصالح ایران است و هیچ فرقی بین این سکوت و رأیی که مجلس برای تمدید داد، نمی‌باشد» (جلد ۱، شماره ۷۸). مورد دیگر در نامه‌های پیش از نخست‌وزیری، دولتمردان و نمایندگان حامی دولت بودند که در مقابل نمایندگان حقیقی ملت به حاشیه رانده شدند. البته گفتنی است، هیچ صدای معترضی در نامه‌های این دوره وجود ندارد، بلکه روایت مصدق، یکسویه و یکجانبه است.

۴-۱-۴. سوبیه دیگر روایت

در این بخش با وارونه کردن یا صدابخشی، به دیدگاه‌های حاشیه‌ای پرداخته می‌شود. از نمونه‌های واسازی در خود متن می‌توان به استقبال مصدق از دولت‌های آزاد جهان (آمریکا) برای ایجاد استقلال اقتصادی و آزادی سیاسی در کشور اشاره کرد؛ درحالی‌که در رویکرد کلی متن، مصدق، مخالف حضور بیگانه و نفی خارجی روایت می‌شود: «ملت بزرگ و ارجمند آمریکا از طرفداران جدی آزادی و حاکمیت ملل شناخته شده و فداکاری‌های آن ملت نیک‌نهاد در دو جنگ اخیر، بهترین گواه این معنی است... دوست ما امریکا در این موضوع مهم از معاضدت بآمال ملی ایران خودداری نخواهند کرد» (جلد ۱، شماره ۱۷۷). واسازی نامه‌های این دوره نشان می‌دهد، به‌رغم تسلط کامل استعمارستیزی می‌توان عناصر یک روایت غرب‌گرایانه را نیز در متن یافت و سلسله‌مراتب مسلط را وارونه کرد. درواقع، مصدق، کلیت غرب را استعمارگر نمی‌بیند و در پی نفی سلطه سیاسی غرب است.

۴-۱-۵. نفی پیرنگ

نامه‌های این دوره، دارای دو بخش اصلی است؛ در بخش نخست که مصدق، مخالف واگذاری هرگونه امتیاز سیاسی و اقتصادی‌ای به کشورهای بیگانه است و با تأکید بر همبستگی ملی و تمامیت ارضی موفق می‌شود قانون ملی شدن صنعت نفت را در مجلس به تصویب برساند، روایت، پیرنگی رمانتیک به‌خود می‌گیرد. حال اگر فرض شود که به‌جای پیرنگ رمانتیک، روایت جنبه هجوآمیز داشت، سیر داستان متفاوت بود. دیگر مصدق نمی‌توانست پشتیبانی افکار عمومی را کسب کند و روایت متن به شکست قانون ملی شدن نفت متمایل می‌شد.

مصدق در بخش دوم نامه‌های دوره نخست‌وزیری خود بر حفظ استقلال و حاکمیت ملی از

طریق کمک دولت‌های آزاد جهان، پیرنگ داستان، حالت تراژدی دارد. در واقع، مصدق با وجود فشارها و مانع‌تراشی‌های انگلستان، همچنان چشم به کمک سایر کشورهای آزاد، از جمله آمریکا دارد تا بتواند نفت ایران را در بازار جهانی به فروش برساند. حال اگر فرض کنیم، پیرنگ این روایت، حالت رمانتیک داشت، سیر روایی، متفاوت بود. دیگر نه تنها ایران از سلطه دولت‌های استعماری رها شده بود، بلکه به کمک شاه و دربار، اصلاحات موردنظر مصدق برای تقویت احزاب و جامعه مدنی در داخل و رعایت توازن سیاسی در روابط بین‌الملل انجام می‌شد.

۶-۱-۴. استشنا

قاعده کلی این بخش از نامه‌ها این است که مصدق، علت عقب‌ماندگی ایران را حضور و نفوذ کشورهای استعماری (انگلیس) می‌دانست و با پرهیز از کمک‌ها و حمایت‌های خارجی، در پی طرد عناصر و عوامل داخلی بیگانگان بود: «عده‌ای به تحریک عوامل خارجی، مشغول دسایس و توطئه بر ضد امنیت عمومی می‌باشند» (جلد ۲، شماره ۱۹۶). اگر بخواهیم استثنائی برای قاعده‌های یادشده ارائه کنیم، می‌توانیم به موارد زیر اشاره کنیم: «استحکام دوستی ایران و انگلستان، نه فقط خیر و صلاح این دو کشور می‌باشد، بلکه به خیر و صلاح کلیه دول دموکراسی و به نفع صلح عمومی جهان خواهد بود» (جلد ۱، شماره ۱۶۳). در نمونه دیگر، درحالی که روایت مرکزی مصدق، به نقد کشورهای بیگانه پرداخته است، به ویژگی‌های کشورهای پیشرفته‌ای مانند انگلستان نیز اشاره می‌کند که در این کشورها برخلاف ایران، احزاب از آزادی و استقلال برخوردارند: «در ممالک راقیه نیز دولت‌ها متکی به احزابند مثل اینکه در انگلستان، دولت از حزب معینی تشکیل می‌شود و به عقیده اینجانب، مقایسه کشور ایران با ممالک انگلوساکسون، قیاس مع الفارق است» (جلد ۱، شماره ۷۲)؛ بنابراین، با اینکه قاعده کلی، نقد غرب و استعمار است، اما در متن، عناصری از گرایش به غرب وجود دارد که حاکی از گزینش‌گرایی مصدق است.

۷-۱-۴. ردگیری بین خطوط

با خوانش بین خطوط این روایت درمی‌یابیم که آنچه گفته نشده است، تفکیک بین غرب سلطه‌جو و غرب دموکراتیک در نظام فکری مصدق است. مصدق، در پی بازیابی مشروطه از طریق انجام اصلاحات اقتصادی و اجتماعی بود و بر ضرورت استقرار حکومتی دموکراتیک بر پایه انتخابات آزاد تأکید داشت: «در این عصر که اوضاع جهان، تغییرات بسیاری کرده،

حقیقتاً بدون داشتن قانون و آزادی، استقلال و حیات سیاسی امکان‌پذیر نیست» (جلد ۲، شماره ۹۰). به‌زعم مصدق، تنها راه نجات ایران از سلطه بیگانگان، پیروی از قانون و ایجاد حکومت واقعی مردم بر مردم است: «در مملکت مشروطه باید احزاب، عرض‌اندام کنند و انتخابات را به‌دست بگیرند.... بزرگ‌ترین حربه‌ای که امروز ما را در مقابل تجاوزها و مداخلات می‌تواند حفظ کند، تکیه بر قانون اساسی کشور و افکار عمومی است» (جلد ۱، شماره ۷۲)؛ بنابراین، در عین نقد نظام استعمارگرایی غرب، با ردیابی بین خطوط گفتارهای مصدق به دموکراسی خواهی می‌رسیم.

۱-۴-۱. بازسازمان‌دهی

مهم‌ترین دوگانه موجود در روایت، تقابل استعمارستیز و استعمارپذیر است که برای بازنمایی این امر، برخی تقابل‌های دوتایی در روایت به‌کار رفته است. در همه این موارد، سویه منفی آن به استعمارپذیران غرب‌گرا نسبت داده شده است. اما بازساماندهی تقابل‌ها نشان می‌دهد، هرچند در روایت مرکزی، غرب سیاسی، سلطه‌گر و غیرقابل‌اعتماد توصیف شده است، اما همچنان گرایش به ویژگی‌های مثبت غرب استعمارگر وجود دارد. در واقع، مصدق بر این نظر است که باید با ارتباطی گزینش‌شده، از ظواهر تمدن غرب، مانند پارلمان آزاد، احزاب، و دموکراسی خواهی که گزندی به بافت فرهنگی ما وارد نمی‌کند، بهره بگیریم. آشکارترین مصداق این امر، تلاش برای ایجاد انتخابات آزاد و تشکیل مجلس مردمی از نمایندگان حقیقی ملت است. مصدق، خواهان ارتباطی است که در آن با تفکیک غرب و استعمار، می‌توان از ظرفیت‌های مثبت موجود در غرب استفاده کرد.

۲-۴. واسازی نامه‌های دوره پسا کودتا

۱-۲-۴. یافتن تقابل‌های دوتایی

جدول شماره (۲). خصوصیات سلسله‌مراتب دوره پسا کودتا

جلد	شماره نامه	تقابل‌های دوتایی یافت‌شده در نامه‌ها
۱	۳۳۳-۳۱۹	قانون / بی‌قانونی
۱	۳۳۲	محاکم بین‌المللی / محاکم ایرانی
۱	۳۴۳-۳۳۲	قضات شریف / قضات ذلیل
۱	۴۴۴-۳۸۵	آزادی طلب / عمال اجنبی
۱	۴۲۸-۴۰۸-۳۹۸	نسل جدید / نسل قدیم

عقب مانده	پیشرفته	۴۰۶-۴۱۵	۱
وابستگی	استقلال	۱/۴۱۱-۴۱۲-۴۱۵-۴۳۸-۴۴۴-۲/۵۰۲-۵۱۹	۱-۲
انتخابات فرمایشی	انتخابات آزاد	۴۱۰-۴۳۰	۱
اشخاص	احزاب	۴۵۷-۴۵۹	۱
دیکتاتوری	دموکراسی	۴۷۸	۱
هویت غیرمسلمان	هویت مسلمان	۴۰۵	۱
نفع پرست	وطن پرست	۳۸۵-۴۹۷-۵۲۰	۲
خارجی	ایرانی	۴۴۹	۲
دولت	ملت	۱/۴۴۱-۴۱۰-۲/۵۱۹	۱-۲
زن	مرد	۱/۴۱۴-۴۵۲-۲/۵۲۰	۱-۲

۲-۲-۴. بازتفسیر سلسله مراتب تقابلیها

• قانون/بی قانونی: به زعم مصدق: «اینجانب در مدت تصدی خود، جز بر طبق قانون و اختیارات قانونی، قدمی برنداشته‌ام» (جلد ۱، شماره ۳۱۹). مصدق خطاب به قاضی دادگاه نظامی می نویسد: «بدبختانه کار مملکت به جایی رسیده است که یک دادستان ارتش می تواند قانون را لگدمال کند» (جلد ۱، شماره ۳۴۳)؛ بنابراین، قانون و لزوم حفظ آن، موقعیتی فرادست در سلسله مراتب این تقابل دارد؛

• محاکم بین المللی/ محاکم ایرانی: در نامه های مربوط به محاکمه مصدق، دیوان بین المللی دادگستری در مقابل دادگاه نظامی به عنوان نهادی مستقل که به حقوق افراد احترام می گذارد، توصیف شده است: «قضات آن (دیوان بین المللی دادگستری) خود را به سیاست های استعماری آشنا، آلوده نکردند و از راه حق و حقیقت، قدمی خارج نگذاشتند و حتی سر آرنولد مک نایر، قاضی انگلیسی و رئیس دیوان، علیه دولت خود رأی داد و مورد تحسین و تقدیر جهانیان قرار گرفت» (جلد ۱، شماره ۳۳۲)؛ بنابراین، فرادستی محاکم بین المللی در این تقابل مشاهده می شود؛

• قاضی شریف/ قاضی ذلیل: در این نامه، مصدق به لزوم استقلال و مصونیت قضات اشاره می کند: «قاضی شرافتمند آن کسی است که رأی به حق بدهد و هیچ فردی در هر مقام نتواند او را آلت فعل قرار دهد و از عقیده و ایمانی که دارد، منحرف سازد» (جلد ۱، شماره ۳۳۲). به این ترتیب، در سلسله مراتب این تقابل، فرادستی با قاضی شریف است؛

• آزادی طلب/ عمال اجنبی: مصدق، نفوذ اقتصادی و سیاسی را اقدامی ضدملی برمی شمرد و مخالف واگذاری امتیازهای اقتصادی به دولت های خارجی بود: «۲۸ مرداد، توطئه نبود و یک کودتایی بود که دول خواهان امتیاز نفت که به دست عمال خود در ایران ترتیب

دادند، به مقصود رسیدند» (جلد ۱، شماره ۴۴۴). او خطاب به جامعه سوسیالیست‌ها می‌نویسد: «موقفیت آن آزادمردان وطن‌پرست را از خداوند خواهانم» (جلد ۱، شماره ۳۸۵)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با آزادی‌طلبی است؛

• نسل جدید/ نسل قدیم: مصدق می‌گوید: «چشم مردم خیرخواه وطن‌پرست به شما نسل جدید دوخته شده و آخرین تیری که در ترکش ایرانی است، همان شما محصلین محترم و نسل جدید هستید» (جلد ۱، شماره ۳۹۸). وی در جای دیگری نیز می‌گوید: «من در این زندان، اول امیدم به خدا و بعد به شما نسل جوان است و هیچ تردید ندارم با اتحادی که نموده‌اید، بر مشکلات غلبه می‌کنید» (جلد ۱، شماره ۴۰۸)؛ بنابراین، فرادستی نسل جدید در این تقابل ملاحظه می‌شود؛

• پیشرفته/ عقب‌مانده: مصدق در نامه‌ای به «شورای جبهه ملی ایران مقیم آمریکا» می‌نویسد: «عقب‌ماندگی ما ایرانیان به علت نداشتن تشکیلات سیاسی و اجتماعی است» (جلد ۱، شماره ۴۰۶). او در پاسخ به کنگره ملی می‌نویسد: «جبهه ملی... همیشه خواهان این بوده که... نام عقب‌ماندگی که در نتیجه بی‌کفایتی زمامداران گذشته نصیب کشور ما شده از بین برود» (جلد ۱، شماره ۴۱۵). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با جایگاه پیشرفته است؛

• استقلال/وابستگی: آرمان مصدق، قرار گرفتن ایران در زمره کشورهای آزاد و مستقل دنیاست: «از خدا خواهانم، روزی پیش آید که بینم ایران، وطن عزیز ما، به آزادی و استقلال رسیده و خود را در ردیف دول مستقل و آزاد قرار داده است» (جلد ۲، شماره ۵۰۲). در جای دیگری نیز می‌گوید: «یک دولت آزاد و مستقل، آن است که در خاک خود بتواند هر معامله‌ای که می‌خواهد، بکند» (جلد ۲، شماره ۵۰۹)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، استقلال، موقعیتی فرادست دارد؛

• انتخابات آزاد/ انتخابات فرمایشی: به نظر مصدق، «برای اینکه انتخاباتی بی‌غل و غش از کار درآید، فقط کافی است که دولت، دست از دخالت در انتخابات بردارد و احزاب سیاسی مستقل، نامزدهای وکالت را از آنجا به بعد معرفی کنند و مردم، آزاد باشند به هرکس که می‌خواهند، رأی بدهند» (جلد ۱، شماره ۴۱۰). در سلسله‌مراتب این تقابل، فرادستی با انتخابات آزاد است؛

• احزاب/ اشخاص: تفسیر مصدق از نحوه فعالیت جبهه ملی، حاکی از برتری احزاب بر

اشخاص است: «جبهه ملی احتیاج دارد به جمعیت زیاد و اشخاص منفرد. عضویت آنان برخلاف اصل تحزب است که از لوازم مشروطیت می‌باشد» (جلد ۱، شماره ۴۵۸). در جای دیگری نیز می‌گوید: «در مملکت مشروطه از افراد، کاری ساخته نیست؛ افراد را باید اجتماع خودشان انتخاب کنند تا پشتیبان آن‌ها باشند» (جلد ۱، شماره ۴۵۹)؛ بنابراین، فرادستی احزاب در این تقابل، ملاحظه می‌شود:

• دموکراسی و دیکتاتوری: به‌زعم مصدق، تنها رهبری شایسته زمامداری امور است که از توانایی ایجاد همبستگی اجتماعی برخوردار باشد: «هیچ جمعیتی بدون یک رهبر مطلع و فداکار نمی‌تواند کاری انجام دهد و رهبر مورداعتماد هم کسی است که هرچه اظهار کند، اجتماع آن را بپذیرد و جامعه از آن پیروی کند» (جلد ۱، شماره ۴۷۸)؛ بنابراین، در این تقابل، فرادستی با دموکراسی و آزادی خواهی است:

• هویت مسلمان/ هویت غیرمسلمان: مصدق در نامه به شیخ مصطفی رهنما، بر ضرورت توجه به هویت مسلمانان تأکید می‌کند: «خواهانم که بیش از پیش در تنویر عقاید مسلمین کوشا و ساعی باشید و توفیق حاصل فرمایید» (جلد ۱، شماره ۴۰۵)؛ به این ترتیب، هویت مسلمان، در سلسله مراتب این تقابل، موقعیتی فرادست دارد.

• وطن پرست/نفع پرست: دوگانه مهم دیگری که در نامه‌های مصدق مشهود است، تقابل گروه وطن پرست در مقابل اکثریت نفع پرست و ناآگاه است: «متأسفانه مردان و جوانانی که در راه آزادی و استقلال مملکت حاضرند از همه چیز خود بگذرند، در مقابل اکثریت بی اطلاع و نفع پرست، بسیار قلیلند و علت عقب ماندگی ما همین است» (جلد ۱، شماره ۵۲۰). همچنین می‌گوید: «نظر به اینکه در این ده زندانی هستم... فقط موفقیت آن آزادمردان وطن پرست را از خداوند خواهانم» (جلد ۱، شماره ۳۸۵)؛ بنابراین، فرادستی وطن پرست در این تقابل، ملاحظه می‌شود:

• ایرانی/ خارجی: او در نامه به پسرش، احمد مصدق که در خارج بود، می‌نویسد: «راجع به تعیین وکیل اولی تحقیق کنید... خارجی‌ها، دوستان خود را نمی‌گذارند، من و شما را بگیرند» (جلد ۲، شماره ۴۴۹). در سلسله مراتب این تقابل، فرادستی با ایرانی است:

• ملت/ دولت: به‌زعم مصدق «خادمین مملکت باید با مجلسی مرکب از نمایندگان حقیقی ملت همکاری کنند تا مردم به دولت و عمال او اعتماد پیدا کنند و این عدم اعتمادی که بین مردم و دولت است، از بین برود» (جلد ۱، شماره ۵۱۹). در جای دیگری نیز می‌گوید:

«تکلیف دولت را ملت ایران به وسیلهٔ فرماندم معلوم کند» (جلد ۱، شماره ۴۴۱)؛ به این ترتیب، فرادستی ملت در این تقابل ملاحظه می‌شود؛

• مرد/زن: در ستایش مصدق از مردان وطن‌پرست، نوعی برتری مرد بر زن قابل مشاهده است: «به کسانی که در سیاست مملکت اهل سازش نیستند و تأنجاکه موفق بشوند، مرد و مردانه می‌ایستند و یک‌دندگی به خرج می‌دهند» (جلد ۱، شماره ۴۱۴). گویی از زنان نباید انتظار فعالیت سیاسی داشت: «خواهانم شما مردان، امروز روزه‌روز بر عدهٔ خود بیفزایید و آن‌قدر مبارزه کنید تا به مقصود نائل شوید» (جلد ۱، شماره ۵۲۰)؛ بنابراین، در سلسله‌مراتب این تقابل، مرد، موقعیتی فرادست دارد.

۳-۲-۴. صداهای حذف‌شده

اصلی‌ترین صدای خاموش در این بخش از نامه‌ها را می‌توان صدای «زنان» دانست که در روایت مصدق از مبارزهٔ ملت ایران با دولت بیگانه، نادیده گرفته شده‌اند و به‌گونه‌ای یکجانبه بیشتر بر نقش رجال وطن‌پرست و آزادی‌طلب تأکید شده است: «... به کسانی که در سیاست اهل سازش نیستند و تأنجاکه موفق بشوند، مرد و مردانه می‌ایستند...» (جلد ۱، شماره ۴۱۴). صدای دیگر، «دانشجویان» هستند که توسط جبههٔ ملی نادیده گرفته شده‌اند، اما صدای اعتراض آنان در روایت مصدق وجود دارد: «باین حال، دانشجویان با آن همه فداکاری، موردتوجه جبههٔ ملی واقع نشدند و چه تحقیری از این بالاتر که نگذاشتید نمایندهٔ خود را در جبههٔ خودشان انتخاب کنند» (جلد ۱، شماره ۴۴۴).

۴-۲-۴. سوبیهٔ دیگر روایت

در نامه‌های مصدق، مواردی از واسازی در خود متن دیده می‌شود؛ به‌عنوان مثال، در یک‌جا مردم را فاقد قدرت لازم برای ادارهٔ خود توصیف می‌کند: «در این مملکت که مردم از اوضاع و احوال دنیا بی‌خبرند و قدرت این را ندارند که خود را اداره کنند، خیرخواهان به وطن را بشناسند و به‌جای آورند» (جلد ۱، شماره ۴۲۹)، در حالی که رویکرد کلی روایت، نقد وابستگی دولت به بیگانه و تأکید بر نقش مردم در ایجاد استقلال است. نمونهٔ دیگر، ستایش مصدق از عدالت محاکم بین‌المللی و قضات خارجی است که با روایت مرکزی نامه‌ها، در تناقض بوده که همواره در آن‌ها، خارجی با ویژگی‌هایی همچون اجنبی، استعماری، و مداخله‌گر موردنقد قرار گرفته بود: «قضات آن -دیوان بین‌المللی دادگستری- خود را به

سیاست‌های استعماری آشنا، آلوده نکردند و از راه حق و حقیقت، قدمی خارج نگذاشتند» (جلد ۱، شماره ۳۳۲): بنابراین، به‌رغم تسلط کامل نقد غرب در نامه‌ها، می‌توان عناصری از گرایش به غرب را نیز در متن یافت و سلسله‌مراتب مسلط را وارونه کرد. مصداق‌های مطرح‌شده نشان از پایه‌های لغزان تقابل موجود و افشای بی‌ثباتی مرکز دارد.

۵-۲-۴. نفی پیرنگ

نامه‌های دورهٔ پساکودتای مصدق، دارای سه بخش اصلی است. آغاز روایت که هم‌زمان با محاکمه در دادگاه نظامی و اوایل تبعید است، پیرنگ هجوآمیز به‌خود می‌گیرد. مصدق از این حادثه به‌عنوان واقعه‌ای غم‌انگیز و بی‌سابقه برای یک نخست‌وزیر یاد می‌کند. «چنانچه اعلیحضرت، اینجانب را مشمول عفو قرار دهند، چون بزرگ‌ترین توهینی است که به یک خدمتگزار مملکت می‌شود، زیر بار آن نمی‌روم و به زندگی خود خاتمه می‌دهم» (جلد ۱، شماره ۳۳۲). حال اگر این روایت، شکل رمانتیک به‌خود می‌گرفت، مصدق در دادگاه تبرئه می‌شد و به‌عنوان قهرمان ملی همچنان در سمت نخست‌وزیری به مبارزه با استعمار ادامه می‌داد و سوییۀ روایت به‌طور کامل تغییر می‌کرد.

در بخش دوم که مربوط به تشکیل جناح سیاسی مستقل و حزب‌سازی است، پیرنگ داستان، حالت کم‌دی دارد. در واقع، مصدق که امید زیادی به پیروزی در مقابل دستگاه استعمار داشت، تنها راه پیشرفت مملکت را پیوستن مخالفان به جبههٔ ملی می‌دانست؛ از این رو، بر انسجام تشکیلات سیاسی و اجتماعی جامعه با محوریت جبههٔ ملی تأکید می‌کرد. در حالی که اگر پیرنگ روایت، تراژدی بود، نگاه بدبینانه به فعالیت حزبی و پذیرش وضعیت موجود، حالت غم‌انگیزی به داستان می‌بخشید؛ در واقع، با کنار گذاشتن افکار مبارزه‌جویانه، رهایی از بند استعمار، غیرممکن به نظر می‌رسید.

در بخش سوم، پیرنگ داستان تحت تأثیر سال‌ها تبعید مصدق، شکل تراژدی به‌خود می‌گیرد. زمانی که برنامهٔ فکری مصدق، یعنی مبارزه با دستگاه استعمار و استقلال مملکت، به شکست می‌انجامد؛ او با وجود ناامیدی، چشم به آگاهی نسل جدید ایران دارد. «من در این زندان، اول امیدم به خدا و بعد، شما نسل جوان است و هیچ تردید ندارم با اتحادی که نموده‌اید، بر مشکلات غلبه می‌کنید» (جلد ۱، شماره ۴۰۸)؛ در حالی که اگر فرض کنیم، پیرنگ این روایت، حالت رمانتیک داشت، سیر روایی متفاوت بود و مصدق به‌عنوان قهرمانی

که با پیروزی بر دستگاه استعمار توانسته است آزادی و استقلال را برای ملت ایران به ارمغان آورد، موردستایش قرار می‌گرفت.

۶-۲-۴. استئنا

قاعده دوران پساکودتا، دموکراسی خواهی مردم است: «استقلال و آزادی یک مملکت، کار کوچکی نیست که هرکس هرچه کرد، نتیجه آن عاید خودش بشود. چه بسیار مردمی که در این راه، جان سپردند و نتیجه آن را اعقاب و بازماندگان نشان دیدند» (جلد ۱، شماره ۴۲۸). استئنا این قاعده، نقد ناآگاهی مردم از سوی مصدق است: «در این مملکت که مردم از اوضاع و احوال دنیا بی‌خبرند و قدرت این را ندارند که خود را اداره کنند، خیرخواهان به وطن را بشناسند و به جای آورند» (جلد ۱، شماره ۴۲۹).

قاعده دیگر نامه‌ها، نقد کشورهای استعماری (انگلیس) است، اما در مقام استئنا، مصدق به ستایش ویژگی‌های مثبت دادگستری انگلستان می‌پردازد: «قضات عالی مقام به دنیا ثابت نمایند که دادگستری ایران هم مثل دادگستری انگلیس، نظری به جز عدالت و حق ندارد» (جلد ۱، شماره ۳۲۹). قاعده دیگر متن، جایگاه فرادستی مردان است که با استئناهایی از سوی مصدق همراه می‌شود: «کلیه مستخدمین مرد و زن که در روز ۲۸ مردادماه ۳۲ در شهر و ده به خدمت اینجانب مشغول بوده‌اند، یک‌ششم از حقوق نقد و جنسی آن‌ها در یک سال... پرداخت شود» (جلد ۲، شماره ۲۶۰). یا در اواخر عمرش می‌نویسد: «خواهانم به همت افراد وطن پرست از مرد و زن، روزی برسد که ملت ایران بتواند آزادی و استقلال از دست‌رفته خود را به دست آورد...» (جلد ۲، شماره ۴۹۶).

۷-۲-۴. ردگیری بین خطوط

با خوانش بین خطوط این روایت درمی‌یابیم که مصدق، قصد به‌سخره گرفتن دولت استعمارزده ایران را دارد. آنچه گفته نشده است، واپس‌گرایی نظام حکومتی است که مانع شکل‌گیری دموکراسی حقیقی، انتخابات آزاد، و احزاب مستقل می‌شود. او نظام دولتی وابسته و فضای سیاسی آلوده به استعمار را نقد می‌کند. عبارت‌های آزادی طلب/ عمال اجنبی، وطن پرست/ نفع پرست، و... که در روایت مصدق وجود دارد، حاکی از نوعی اعتراض به شرایط حاکم بر کشور و دعوت مردم، به‌ویژه نسل جدید، به حضور در صحنه مبارزه و مقاومت در برابر دولت استعمارزده‌ای است که در جهت منافع استعمار، گام برمی‌دارد؛ از این‌رو،

مصدق همواره بر قانون‌گرایی و آزادی تأکید داشت؛ به‌عنوان نمونه، می‌توان به دادگاه نظامی و نامه‌های او برای دیوان عالی کشور اشاره کرد.

۸-۲-۴. بازسازمان‌دهی

بازسازی نامه‌های دورهٔ پسا کودتا، نمایانگر وجود قاعدهٔ کلی تلاش برای تکوین گفتمانی جدید به‌منظور رها شدن از قیدهای روانی استعمار است. مصدق نه‌تنها مخالف نفوذ غرب استعمارگر در ایران بود، بلکه به‌نقد استعمارزدگان بومی نیز می‌پرداخت: دوگانه‌های استقلال/ وابستگی، آزادی‌طلب/ عمال اجنبی، وطن‌پرست/ نفع‌پرست، و... که سوییۀ منفی آن به آگاهان بومی نسبت داده شده است، نشان‌دهندهٔ نوعی تلاش برای آگاهی‌بخشی و رهایی از احساس وابستگی به کشورهای استعماری است. هدف مصدق از تلاش برای شکل‌گیری تشکل‌های سیاسی و اجتماعی، ایجاد رابطهٔ جدیدی بین مردم و حاکمیت است که در آن، بومیان وطن‌پرست برای مقابله با استعمار، قدرت را در دست می‌گیرند. افزون‌براین، مصدق در کنار نقد استعمار و غرب، خواهان اقتباس عناصری مانند دموکراسی، احزاب، و آزادی انتخابات از غرب است. مصداق این امر، تقابل‌های انتخابات آزاد/ انتخابات فرمایشی، احزاب/ اشخاص، دموکراسی/ دیکتاتوری، و محاکم بین‌المللی/ محاکم ایرانی در متن است.

نتیجه‌گیری

تحلیل حاضر، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش است که آیا اندیشهٔ مصدق، بازتاب گفتمان استعمار است یا بازتاب مقاومت استعمارستیزانه؟ یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که مصدق، رهبری‌گزينش‌گرا است و می‌کوشد با مقاومتی فعالانه در یک رابطهٔ دوسویه با غرب، در راستای ترکیب قانون‌گرایی و دموکراسی خواهی غربی با هویت بومی «خود» اقدام کند. مصدق، غرب سیاسی را سلطه‌گر و غیرقابل اعتماد می‌دانست و بر ضرورت تشکیل یک حکومت ملی و مردمی مستقل از قدرت‌های بیگانه تأکید می‌کرد، اما به پذیرش نهادهای دموکراتیک غربی، مانند احزاب و پارلمان آزاد، باور داشت. به‌نظر مصدق، لازم است که جامعهٔ ایران برای رهایی از قید و بندهای استعمار، سوییۀ مثبت غرب، یعنی دموکراسی خواهی حقیقی را اخذ کند تا بتواند تشکیلات سیاسی و اجتماعی کارآمدی داشته باشد. او نظام حکومتی ایران را واپس‌گرا می‌داند؛ زیرا، به‌ظاهر، انتخابات آزاد برگزار می‌کند، اما در عمل، زیر نفوذ استعمارگران قرار گرفته و مانع شکل‌گیری دولت مستقل و آزاد می‌شود.

خوانش پسااستعماری نامه‌های مصدق نشان می‌دهد که او برای مقابله با گفتمان مسلط استعماری، فرایند دیگری‌سازی را معکوس می‌کند. به بیان روشن‌تر، در روایت کلی متن، این آگاهان بومی و دولت‌های استعمارگر هستند که در مقام دیگری‌سازی قرار می‌گیرند. در اندیشه مصدق، استعمار با اعمال قدرت، تنها به دنبال از بین بردن و به حاشیه راندن هویت بومی و بافت فرهنگی نیست، بلکه با نفوذ بر آگاهان بومی، درصدد کسب امتیازهای اقتصادی و سلطه سیاسی است؛ بنابراین، مصدق با غیریت‌سازی، غرب استعمارگر و نظام حکومتی (دولتمردان وابسته) را به دلیل اینکه مانع حرکت استقلال‌خواهان ایرانی هستند، در یک ردیف قرار داده است. البته او در دوره پیش از کودتا، تصور یکپارچه‌ای در مورد غرب نداشت و بر این نظر بود که با اعتماد به کشورهای آزاد جهان، از جمله آمریکا، می‌توان در پی مقابله با کشورهای امپریالیستی استعمارگر بود. با این همه، چنان‌که هومی‌بابا می‌گوید، نمایش «دیگری» به صورت یک «خود ناقص»، تنها برای استعمارگر، عملی سرکوبگرانه یا مالکیت‌خواهانه نیست، بلکه استعمارشده نیز در بازی میل و خیال‌اندیشی - که محصول بافت استعماری است - گرفتار می‌شود و نتیجه تقلید از استعمارگر اغلب، نسخه‌ای بدلی، مبهم، و تیره‌وتار است که برای او تهدیدآمیز می‌شود؛ بنابراین، مصدق با وجود نفی خودبرتوانگری غرب، در مواردی به نقد عناصر فرهنگ بومی خود می‌پردازد.

به نظر هومی‌بابا، تقلید، کنشی واسازانه است که جامعه استعمارزده از طریق آن، گفتمان استعمار را بازنویسی می‌کند و تضادهایی که گفتمان مسلط در دسترس بومیان قرار می‌دهد را فاش می‌کند. در روایت مصدق نیز «خود»، عامل مقاومت است و زمانی در جهت بازتولید گفتمان مسلط استعماری عمل نمی‌کند که آلوده به خودپرستی و منفعت‌طلبی نشده باشد. در تفسیر مصدق، «خود» در تقابل با غرب سیاسی سلطه‌جو ساخته می‌شود؛ بنابراین، نسخه مصدق برای مقابله با تهاجم استعمار غرب، آمیخته شدن وجود منحصر به فرد هویت خود با ارزش‌های مثبت غرب است. به همین سبب، در روایت مصدق، تقلید از بخش‌های مثبت غرب، عامل مقاومت در برابر استعمار است.

در مجموع، مصدق، ایران و غرب را دارای هویتی ذاتی و یکپارچه نمی‌داند. هویت خود ایرانی و دیگری‌سازی، هردو، دورگه است. غرب با تلفیق استعمار و دموکراسی، به ترسیم هویت خود و تأسیس هویت دیگری‌سازی ایرانی پرداخته است. هویت ایرانی نیز آمیخته‌ای از عناصر مثبت بومی و میراث استعمار است؛ از این رو، نه برتری غرب و نه فروتری ایران، اموری

ذاتی نیستند و در پیوند با یکدیگر شکل گرفته‌اند. مصدق، غرب را با استعمار یکی نمی‌داند و جامعه ایران را نیز از عناصر مقاومت و تمدن بی‌بهره نمی‌پندارد. در نظام فکری مصدق، «خود» از طریق تقلید و آمیخته شدن فرهنگ بومی با ویژگی‌های مطلوب فرهنگ استعمارگر، هویت می‌یابد. مصدق با گزینش‌گرایی از غرب، خواهان شکل‌گیری هویت سوم و تبدیل آن به کانون مقاومت در برابر گفتمان استعماری است؛ بنابراین، اندیشه‌اش بازتاب مقاومت فعال استعمارستیزانه است که از تناقض‌های درونی گفتمان استعمار بهره می‌برد.*

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶). مقالاتی در جامعه‌شناسی ایران. ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. تهران: شیرازه.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۵). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمدابراهیم فتاحی ولیلایی. تهران: نی.
- آپتن، جوزف (۱۳۸۰). تحلیلی بر تاریخ معاصر ایران. ترجمه عباسقلی غفاری فرد. تهران: سرا.
- ادگار، آندرو؛ سجویک، پیتر (۱۳۸۷). مفاهیم بنیادی نظریه فرهنگی. ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی. تهران: آگه.
- اشکرافت، بیل؛ گریفیث، گاریث؛ تیفن، هلن (۱۳۹۵). فرهنگ اصطلاحات پسااستعماری. ترجمه حاجعلی سپهوند. تهران: آریاتبار.
- بوژه، دیوید. ام (۱۳۸۸). تحلیل واسازی. ترجمه حسن محدثی. فصلنامه رسانه، سال نوزدهم، شماره ۱.
- بوین، روی؛ رطانسی، علی (۱۳۸۰). پست‌مدرنیسم و جامعه: نظریه و سیاست پست‌مدرنیسم. در: پست‌مدرنیته و پست‌مدرنیسم؛ تعاریف، نظریه‌ها و کاربردها. ترجمه و تدوین حسینعلی نوذری. تهران: نقش جهان.
- بیگدلی، علی (۱۳۸۲). فقدان استراتژی و ناکامی دکتر مصدق. تاریخ روابط خارجی، شماره ۱۵، ۳۱-۷۲.
- ترکمان، محمد (۱۳۷۵). نامه‌های دکتر مصدق. تهران: نشر هزاران.
- توانایان فرد، حسن (۱۳۶۱). امپریالیسم‌زدگی اقتصاد ایران. تهران: آگه.
- جهانگیری، سعید؛ طاهری، ابوالقاسم (۱۳۹۸). سیاست‌های مصدق و توسعه سیاسی در ایران. تاریخنامه انقلاب، ۳ (۵-۶)، ۹۳-۱۱۰.
- خانی، امین (۱۳۹۵). مصدق و نهضت ملی‌شدن نفت. تاریخنامه خوارزمی، ۴ (۲)، ۸۹-۱۰۸.
- دریدا، ژاک (۱۳۸۱). مواضع. ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
- دریدا، ژاک؛ رورتی، ریچارد و دیگران (۱۳۸۵). دیکانستراکشن و پراگماتیسم. ترجمه شیوا رویگریان. تهران: گام نو.
- دویچر، پنلویه (۱۳۹۳). چگونه دریدا بخوانیم. ترجمه مهدی پارسا و سیدمحمدجواد سیدی. تهران:

- رخداد نو.
- رحمانیان، داریوش (۱۳۹۱). ایران بین دو کودتا (تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی ایران از انقراض قاجاریه تا کودتای ۲۸ مرداد). تهران: نشر سازمان سمت.
- سعید، ادوارد (۱۳۸۲). فرهنگ و امپریالیسم. ترجمه اکبر افسری. تهران: توس.
- سعید، ادوارد (۱۳۸۲). شرق‌شناسی. ترجمه لطفعلی خنجی. تهران: امیرکبیر.
- شاهمیری، آزاده (۱۳۸۹). نظریه و نقد پسااستعماری. تهران: علم.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۷۱). اشتباه بزرگ ملی شدن صنعت نفت. تهران: کتابسرا.
- عطاری، علیرضا (۱۳۹۵). سیاست موازنه منفی دکتر مصدق و بازتاب‌های خارجی آن. تاریخنامه خوارزمی- فصلنامه علمی- تخصصی، ۳(۱۱)، ۴۵-۷۵.
- عظیمی، فخرالدین (۱۳۸۳). حاکمیت ملی و دشمنان آن. تهران: انتشارات نگاره آفتاب.
- کاپور، ایلان (۱۳۹۹). سیاست پسااستعماری توسعه. ترجمه رشید احمدرش و مصطفی احمدزاده. تهران: اندیشه احسان.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۱). مصدق و نبرد قدرت در ایران. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.
- کاول، ب.ن (۱۳۶۵). افق‌های نوین جنبش عدم تعهد. ترجمه علی آذرنگ. تهران: روز.
- گازبوروسکی، مارک. جی؛ برن، مالکوم (۱۳۸۴). مصدق و کودتا. ترجمه علی مرشدی‌زاد. تهران: قصیده‌سرا.
- گاندی، لیلیا (۱۳۹۱). پسااستعمارگرایی. ترجمه مریم عالم‌زاده و همایون کاکا سلطانی. تهران: پژوهشکده مطالعات اجتماعی.
- گود. جیمز اف. (۱۳۸۲). ایالات متحده و ایران در سایه مصدق. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- مک‌لین، ایان (۱۳۸۱). فرهنگ علوم سیاسی اکسفورد. ترجمه حمید احمدی. تهران: میزان.
- مکی، حسین (۱۳۶۴). دکتر مصدق و نطق‌های تاریخی او در دوره پنجم و ششم تقنینیه. تهران: جاویدان.
- مورتون، استفان (۱۳۹۲). گایاتری چاکراواتی اسپیواک. ترجمه نجمه قابلی. تهران: بیدگل.
- مورگیلبرت، بارت (۱۳۸۶). هومی‌بابا. ترجمه پیمان کریمی. فصلنامه زیبار، شماره ۶۳، ۵۶-۵۱.
- میلز، سارا (۱۳۹۲). گفتمان. ترجمه فتاح محمدی. زنجان: نشر هزاره سوم.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۸). جنبش ملی شدن صنعت نفت ایران و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- نجفی، اکرم (۱۳۹۶). سیمای مصدق در تاریخ معاصر ایران. تاریخنامه خوارزمی، ۵(۱۷).
- وزیریان، امیرحسین (۱۳۹۵). تحلیل انتقادی روایت‌های منتخب پهلوی‌گرایان و طرفداران دکتر مصدق درباره واقعه ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. سیاست، ۲(۱۱)، ۱۱۴-۱۰۵.
- یانگ، رابرت (۱۳۹۰). اسطوره سفید: غرب و نوشتن تاریخ. ترجمه جلیل کریمی و کمال خالقی‌پناه. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- یانگ، رابرت جی. سی (۱۳۹۱). درآمدی اجمالی بر پسااستعمارگرایی. ترجمه فاطمه مدرسی و فرح قادری. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- Ashcroft, B. (2007). *Post-colonial Studies Reader; The Key Concepts*. London: Routledge.
- Bhabha, H.K (2003). Making Difference: Homi K. Bhabha on the Legacy of the Culture Wars. *Artforum*, 46(8), 75.
- Bhabha, H.K. (2004). *The Location of Culture*. Abingdon: Routledge Classics.
- Derrida, J. (1990). Some Statements and Truisms about Neo-Logisms, Newisms, Postisms, Parasitisms, and other Small Seismisms. trans. Anne Tomiche. in: *The States of 'Theory': History, Art and Critical Discourse*, ed. David Carroll, New York: Columbia University Press, 63-95.
- Derrida, J. (1991). Letter to a Japanese Friend. trans. David Wood and Andrew Benjamin. In: *A Derrida Reader: Between the Blinds*, ed. Peggy Kamuf, London and New York: Harvester, 270-6.
- Fay, S., Haydon, L. (2017). *An Analysis of Homi K. Bhabha's The Location of Culture*. London: Macat Library.
- Huddart, D. (2006). *Homi K. Bhabha*. London and New York: Routledge.
- Maitland, S. (2015). In-Between' a Rock and a 'Third Space'? On the Trouble with Ambivalent Metaphors of Translation. *Translation Studies*. 1-9 (1).
- Spivak, G. C. (1999). *A Critique of Postcolonial Reason: Towards a History of the Vanishing Present*. Cambridge: Harvard University Press, Print.